

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИПЕНЬ
СЕРПЕНЬ

2018

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Мойсієнко А. К. Фонічний компонент у експресивній системі поетичного тексту	3
	Єрмоленко С. С. Лінгвістичний опис епонімії: параметри і проблеми (<i>Yermolenko S. S. Linguistic description of eponymy: parameters and problems</i>)	10
	Тищенко О. М. Комісія словника живої української мови у справі СВУ: Григорій Костянтинович Голоскевич	27
	Шведова М. О. Становлення присвійного займенника третьої особи множини в українській літературній мові	40
	Межжеріна Г. В. Неофіційні антропоніми XII ст.: <i>Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матѣи Шибutowичь</i>	54
	Радчук О. В. Учення П. О. Лавровського крізь призму когнітивно-дискурсивного аналізу.	70
	Тимочко Б. В. Назви свояцтва в українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст.	76
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Селігей П. Черненко Г. А. Мовленнєвий вплив на ціннісні системи: діапазон імовірностей	84

CONTENTS	Moysiyenko A. K. The phonic component in the expressive system of poetic text	3
	Yermolenko S. S. Linguistic description of eponymy: parameters and problems	10
	Tyshchenko O. M. Hryhoriy Kostiantynovych Holoskevych and the Living Ukrainian Dictionary Commission in the case of the Union of Liberation of Ukraine (ULU).	27
	Shvedova M. O. Development of the third person plural possessive pronoun in Standard Ukrainian	40
	Mezhzherina H. V. The 12 th century unofficial anthroponyms: <i>Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матѣи Шибутовичь</i>	54
	Radchuk O. V. P. Lavrovskyi's theoretical views as seen through the prism of cognitive-discursive analysis	70
	Tymochko B. V. Kinship terms in Ukrainian-Moldovan charters of the 14th–15th centuries	76
REVIEWS AND ANNOTATIONS		
	Selihey P. Chernenko H. A. Speech influence upon systems of values: range of probabilities	84

ФОНІЧНИЙ КОМПОНЕНТ У ЕКСПРЕСИВНІЙ СИСТЕМІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Статтю присвячено проблемі експресивності поетичного тексту, організації експресивних єдностей у художньому творі. На особливу увагу заслуговує фонічний компонент, який, виступаючи структурним складником будь-якого текстового утворення, а надто — поетичного, стає неодмінним чинником динамізації та естетизації художньої структури, у поєднанні з іншими чинниками — граматичними, образними тощо — відіграє надзвичайно виразну роль в організації мистецького твору як цілісної експресивної єдності.

Ключові слова: текст, експресивність, експресивна єдність, типологія звукоповторів, звукообраз.

Цільність (єдність) як одна з характеристичних ознак художнього тексту традиційно розглядається на основі структурної, композиційно-образної і смислової організації текстової структури. Текст як естетичне ціле ґрунтується на багатоаспектному розумінні художньої природи мистецького твору, який, маючи певну ментально-емоційну спрямованість, у кожному окремому випадку отримує конкретно-знакове оформлення, що в своїй суті характеризується численними переплетіннями формальних і змістових ознак, на основі яких і твориться відповідна естетична єдність.

До того ж самі творці таких єдностей неодноразово наголошували на органічній природі вираження думок через численні поєднання слів і образів, при цьому ставлячи завдання інтерпретаторові, дослідникові художніх текстів орієнтувати і читача «в тому безкінечному лабіринті зчеплень, у якому постає суть мистецтва і за тими законами, які є основою таких зчеплень»¹. Зрештою, за словами Л. Толстого, саме «зчеплення» утворене не лише думкою, а й ще «чимось іншим, і висловити основу цього зчеплення безпосередньо словами не можна, а можна лише опосередковано словами, описуючи образи, дії, положення»².

Поділяючи «цілісну мовну форму на шари звуків, слів, фігур і синтаксису»³, дослідники тексту говорять про системне функціонування тих чи тих явищ у єдності з відповідними домінантними одиницями різних рівнів. Спинаючись, наприклад, на синтаксичній організації текстової структури («Ниті, протягнуті від одного речення до другого, настільки численні, утворюють таку густу сітку, що можна говорити про переплетіння, сплетіння речень в єдиній мережі, так що кожне окреме речення нерозривно пов'язане з

¹ Толстой Л. Н. Собрание сочинений — М., 1965. — Т. 27. — С. 433.

² Там же.

³ Kayser W. Das sprachliche Kunstwerk. — Bern; München, 1960. — S. 101.

іншими»), К. Бост зауважував, що важливу роль у такій єдності відіграють також лексичні повтори, займенникові слова, еліпсис тощо⁴.

Поєднання тих чи тих різнорівневих одиниць з актуалізованим функціонуванням їх у текстовій структурі сприяє динамізації, естетизації такої цілості, творить відповідну експресивну єдність.

Розуміючи під експресивністю «логіко-емоційну виразність, явище особливої інтенсивності, що досягається як з допомогою певних різнорівневих засобів, так і градацією якісних і кількісних ознак на всіх рівнях мови, а також засобами зі сфери поетики в їх ендогенному і екзогенному виявленні»⁵, експресивну єдність розглядаємо як своєрідну експресивну систему, що постає на основі синтезу різноманітних засобів експресії з відповідними домінантами на тих чи тих мовних, власне поетичних рівнях.

Надзвичайно важливу роль у таких експресивних єдностях відіграє фонічний компонент, який у системі художнього твору здатний семантизуватися відповідно до авторських інтенцій і разом з іншими (лексичними, граматичними) компонентами бути виявом семантизованої експресії. У поетичному тексті певна смислова диференціація може безпосередньо пов'язуватися із семантизацією відповідних звукобукв, на основі яких формуються згустки «своєрідного анаграмного поля»⁶, як це спостерігаємо в таких рядках з вірша І. Драча «Противенства», де звукосполука *г(х)-о-р-д*, по суті, стає своєрідним фонічним репрезентантом найменування міського мешканця, а звукосполучення *с(з)-е-л* — сільського:

«Я: село селом, а ти: город городом.
Ходиш гордо, то ходи собі гордо.
Я дивуюсь собі, бо існую таки селом.
Зелом існую. Незнищеним таки зелом».

Але це, так би мовити, семантизація на поверхневому рівні. Проте глибинна семантизація тих чи тих звуколіній у поетичному творі може здійснюватися з урахуванням образної, внутрішньо-текстової динаміки художньої оповіді, певних характерних чинників стосовно конкретного персонажа (ліричного героя).

Згадаймо початкові рядки поеми М. Бажана «Політ крізь бурю», які є своєрідною увертюрою до подальшої оповіді про юну розвідницю-парашутистку, дочку несправедливо репресованого воїна, яка й тут, за кілька митей перед стрибком у ворожий тил, відчуває за спиною колючий, недовірливий погляд того, хто її постійно супроводжує, про кого далі в поемі буде сказано: «не вірять людям — твій щоденний труд». Початкові рядки мовби фізично віддзеркалюють тривожну атмосферу входження літака в нічну безодню ворожого тилу, що суголосно внутрішнім переживанням юної героїні:

«Пружнаста віхола — прудка підпора крилам.
Боріння. Зрив. Упертий рев стрибка.

⁴ Boost K. Der deutsche Satz. Die Satzverflechtung // Deutschunterricht. — 1949. — Н. 3. — С. 9.

⁵ Мойсієнко А. Мова як світ світів. Поетика текстових структур. — К. ; Умань, 2008. — С. 66.

⁶ Топоров В. Н. Об анаграммах в загадках // Исследования в области балтославянской народной культуры. Загадка как текст. 2. — М., 1999. — С. 70.

Як нудно пахне тулуб літака
розпеченим металом і мастилом!
Як ухають, працюючи навзаводи,
мотори!
Вигук. Вихлоп. Спазм. Виття.
Брести крізь ніч,
в морозній хузі плавати,
нести моє малесеньке життя...».

Динаміка першого сегментованого речення з виразною алітеративною домінантою вже в другому рядку підсилюється короткими номінативними реченнями з надзвичайно промовистим *p*, на зміну яким приходять розлогі, як затяжний вдих, наступні рядки окличних речень, які знову обриваються короткістю номінативів, на вістрі яких — напруга повторюваних інфінітивних речень, і все це злітовано в єдину експресивну структуру звуковою домінантою.

Динамізм першорядків своєрідно відлунюється в численних експресивних єдностях при розгортанні подієвості в інших епізодах поеми, де синтаксичні повтори ніби накладаються на ритміко-інтонаційне тло твору з відповідною акцентованістю груп приголосних, що не лише фізично відтворюють напругу входження юної парашутистки-розвідниці в пекельну круговерть ворожого тилу, а й психологічне напруження:

«Скрутило м'язи враз,
розсік морозу віз,
суглоби рве по швах,
хребет до тріску гне
на друзк,
на брязк,
на стиск,
на смерть
волочить, стаскує, жене,
вогненна круть, зелена верть
до пня розколює мене,
я розметалась,
серце, ноги, руки,
сто рук, сто ніг, сто тіл...».

Спостереження за фонічною організацією текстових структур показують, що звукова інтенсивність першослова чи першорядка здатна акумулюватися в певній звуковій стихії на ширшому тлі відповідно до смислової, композиційної колізійності твору. Більше того, говорячи про важливість семантизації повторюваних звуків у мовному потоці, Ю. Тинянов зазначав, що «найбільшу семантичну вагомість отримують <...> групи початкових звуків слова»⁷, надто, коли йдеться про початкові групи звуків слова, що характерні для кількох повторюваних лексичних одиниць або такі, що повністю формують повторювані лексичні одиниці, окремі співзвуччя яких знаходять суголосся в інших словах текстової структури, як, наприклад, у поезії М. Бажана «Клич»:

⁷ Тинянов Ю. Проблема стихотворного языка. — М., 1965. — С. 148.

«Крізь рев вогню, крізь свист і скрегіт сталі,
Крізь гуркіт битв, крізь гук і вибух січ,
Крізь землетрус, крізь вкриті димом далі
Ми чуєм клич — це України клич...».

Тут, як і в поемі «Політ крізь бурю», постає сувора дійсність воєнної веремії, де звукосполука початкового *крізь* неначе пронизує тривожну атмосферу клетоту вогняного металу, водночас мовби пекучими осколками (*кр*, *р*, *з*, *с*) виростає у звукопис інших слів (*скрегіт*, *гуркіт*, *рев*, *землетрус*), що, безперечно, не може не позначитися на почуттєвості читача.

Дещо іншу фонічну організацію і зовсім відмінне інструментування спостерігаємо в таких рядках Ліни Костенко:

«Осінній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! — та сама».

Музика повторюваних слів першорядка (при смислових видозмінах) відлунується в інших рядках вірша, і завдяки звуковій атракції семантика окличних речень з панторимною парадигмою *осінній день — о синій день* і наголошеними голосними *і*, *и* отримує природну акцентованість у реєстрі *а*, *у*, *о* в наступних рядках, де власне осіння барва через *о-с-і*, *о-с-и* тепер набуває інтенсивності осанної інтонації з домінантними *а*, *о* — *осанна осені*, що світлим осіннім сумом огортає ліричного героя.

Іноді динаміка слова, що започатковує рядок, наростає політерно, поскладово у всьому тексті, наприклад, у такому вірші М. Йогансена:

«Заячий вечір. Сніг.
Ах! Блакитна стеле суніч
І лягає, як стомлений синій китаєць,
З-поза сосонок
Звірних ніг,
Із забутих
Дитячих книг
Знайомий з'являється заєць.
За яри, за ялини, за ячмінь
Замаячить
Заяча
Тінь».

Спочатку до активу звукоповторів з приголосними *з*, *с* долучається лише перша літера лексики *заячий*, формуючи відповідну звуколінію в словах *сніг*, *стомлений*, *синій*, *сосонок*, *звірних*, *із*, хоч у слові *з-поза* додається ще одна звукобуква (*а*), і звукосполука *за*, що займала тут прикінцеву позицію, у наступному слові (*забутих*) стає початковим складом, хоч і без акцентованості, яку в подальшому отримує у слові *заєць* (*знайомий з'являється заєць*). А в наступному ланцюгу словосполук і слів (*за яри*, *за ялини*, *за ячмінь* *замаячить*) звукоповтор вибудовується вже на основі трьох перших літер, де *я* ніби заступило третій елемент (*є*) у слові *заєць*. І вже зовсім повноговаго — з трьома початковими літерами — *зая* (+ суголосне *ч* до слів *ячмінь*, *замая-*

чить) — маємо словоформу *заяча* наприкінці вірша, що засвідчує наростання звукової (і смислової) інтенсивності і мовби повертає нас до першослова, першорядка вірша — *заячий вечір*, бо навіть тоді, коли *за яри, за ялини, за ячмінь замаячить Заяча тінь*, назажди залишається в читацькій уяві дивовижний *заячий вечір*.

Високим ступенем експресивності в системі цілісного твору відзначається повторюваність наголошуваних звуків (складів слова) у такій поезії Я. Мака:

«В моїй хатині
і в хотінні
Моєму,
і в моїм житті,
Мов золотії
тії
тіні —
Вечірніх пальців промінці,
Що зацвіли
в чийсь руці;
Твої пречисті і святі
Вуста
в пекучім каятті;
Сльоза бринить
та й на щоці,
Та й на путі, моїй путі...
Звідтіль —
у синю світлотінь,
У ніч паде
і в дремну темінь...
А я кричу:
постій! постій!
Даремно...».

Тут акцентованість голосних *i*, *и* набуває динамічного характеру з кожним кроком розгортання образно-композиційної канви твору. Причому наголошений звук у певному слові (чи словосполученні) разом із сусідніми звуками у структурі ритміко-інтонаційної організації рядка (кількох рядків) своєрідно «провокує» подібне суголосся в наступних словах. Так, заключна синтагма першого рядка (*і в хотінні*), по суті, крім повного співзвуччя зі словоформою *хатині*, «вбирає» в себе і звуки *в*, *і* з перших двох слів рядка. Наголошеність останнього складу слова *житті* в другому рядку породжує внутрішню риму (*золотії*), а останні три словобукви становлять суть окремого слова (*тії*), перший склад якого отримує наголошений відзвук у першому складі прикінцевого слова *тіні* (відповідно до акцентованих слів з прикінцевим *ті(і)* побудований рядок «драбинкою»). До того ж *тіні* фонічно об'єднане повнозвучною паракситонною римою зі словом *хотінні* вступного рядка. Нарощення звукової гами з повторюваним голосним *i* започатковує наступний рядок з окситонною римою (*промінці* — відповідно до *житті* в другому рядку), і далі динамізм наголошеного заключного складу маємо майже в кожному з решти рядків (*руці* — *святі* — *каятті* — *щоці* — *путі* — *світлотінь* — *постій*), що створює особливе напруження емоційного ви-

раження ліричного героя. Такому динамізму сприяє і додаткова звуколінія з м'яким *т* усередині рядків (як у наголошених, так і ненаголошених складах: *пречисті — бринить — путі — звідтіль*). Заключне коротке речення (*Даремно...*) із зовсім іншим інструментуванням ніби обриває той високий ступінь напруженості, створений акцентованістю відповідних доміантних звукобукв, проте цим самим ще більшою мірою поглиблює психологізм ситуації.

Важливу роль у започаткуванні відповідної експресивної єдності нерідко відіграє заголовок твору, який завжди займає сильну позицію в тексті, і його інтенційність, реалізована на смисловому рівні, стає необхідним чинником підтримки такої єдності на інших мовних рівнях, зокрема фонічному.

Ю. Данилова, розглядаючи заголовок як «самодостатній одноразовий текст — субтекст», водночас наголошує на його глибинній природі, яка може виявлятися на всіх рівнях і щодо взаємопов'язаності з основним текстом⁸. Заголовкове «Сувид», що означає праслов'янську назву поліського села у вірші Л. Костенко, повторене вже в першій строфі («Ми завжди проїжджаєм це село. Им'я у нього праслов'янське — Сувид. Тут навіть хмари особливо сунуть — сутемна синь на бронзове чоло») і, як бачимо, актуалізоване на фонетичному рівні супроводом численних суголось з доміантним глухим *с* в інших словах. «У “Сувиді”, — зазначав М. Ільницький, — відлуння історії в душі сучасної людини, звуковий збіг тут просто матеріалізує настрій, слово “Сувид” розчинене в словах “сутінь”, “суєтно”, “сумно”»⁹. І все ж, коли лірична героїня забуває «сумніви і сум» «в країні сосон, сувидських красунь», де «Сувид скрізь. Він ходить по росі. Учора він прикинувся сосною. То ко-ней напуває у Десні, а то як грім гуркоче за Десною. Без нього людям суєтно і сумно», нас обдає просвітленим смутком, що проступає з глибини віків разом з давньою назвою села, в якій вкарбована праісторична пам'ять. Тому звук у при всій його важкості (за К. Бальмонтом, «важкий, як туча і гуд мідних труб»¹⁰) тут мовби активізує нашу пам'ять, є своєрідною спонукую до такої пам'яті. І на гукання ліричної героїні наприкінці вірша «— Су-ви-де!..» чуємо: «—...виде? — Ви де?.. Ви де?, — відгукується Сувид». Оце відлуння (за словами того ж М. Ільницького, — це своєрідний прийом, «відомий ще українським поетам XVII–XVIII століть»¹¹) ніби дає крила всьому твору. І наприкінці вірша слово *Сувид* постає вже не в супроводі важкого суголосся з *с* і *у*, а в панторимному співзвуччі: «— Су-ви-де!.. — Ви де?.. Ви де?».

Експресивність звукообразу на основі панторимного увиразнення пояснюється психологізмом смислових зсувів, що досягається саме виокремленням різних змістів на тлі тої чи тої звукової стихії. Поетику таких панторимних утворень, що заслуговує на типологію ширших досліджень, можна спостерегти і в інших творах Л. Костенко: «Він божевільний, кажуть. /Бо-жевільний!/. Що ж, може бути. Він — це значить я. / Боже — вільний.../

⁸ Данилова Ю. Ю. Заглавия как «тексты-примитивы» (на материале поэтических текстов З. Н. Гиппиус) // III междунар. Бодуэновские чтения: И. А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23–25 мая 2006): Труды и материалы : В 2 т. — Казань, 2006. — Т. 1. — С. 71, 69–72.

⁹ Ільницький М. Неповторність — це доля // Прапор. — 1981. — № 3. — С. 128.

¹⁰ Бальмонт К. Поэзия как волшебство. — М., 1915. — С. 62.

¹¹ Ільницький М. Знач. праця. — С. 128.

Боже, я — вільний! На добраніч, Свободо моя!; Деся був Дега. /Де? Га? / Дега. Художник. Дивак. Самітник; А комунари — як комунари. /Кому лафет, а кому і нари». Порівняймо також у М. Вінграновського: «Болиш? / Боли ж!/ Боли, / Бо лине крик/ Від можа і до можа Україною». Чи в панторимному вінку сонетів В. Капусти: «З апостолами сходи тьми слотаві... За постолами сходить мисль отаві».

На увагу заслуговує також типологія звукоповторів у хіазмічних синтаксичних конструкціях на кшталт «Ще не було епохи для поетів, Але були поети для епох» (Л. Костенко), «Чи я так ще люблю тебе боляче, Чи так боляче вже не люблю?» (О. Слоньовська), «А мені б ще лютості — Реготать надривно Над дурною мудрістю, Мудрим марнослів'ям», «Сміється сум, сумує сміх», «Відкукукала зозуля, Відзозулила ку-ку...» (Я. Мак). Звернення до таких структур у ширших поетичних текстах так само може мати вдячну перспективу осмислення ролі звукового компонента в цілісній системі експресивності твору.

Загалом же фонічний елемент, виступаючи структурним складником будь-якого текстового утворення, а надто поетичного, стає неодмінним чинником динамізації та естетизації художньої структури, у поєднанні з іншими чинниками — граматичними, образними тощо — відіграє надзвичайно виразну роль в організації мистецького твору як цілісної експресивної єдності.

A. K. MOYSIYENKO

THE PHONIC COMPONENT IN THE EXPRESSIVE SYSTEM OF POETIC TEXT

The paper describes the problem of poetical texts expressiveness and arrangement of expressive textual structures. By «expressiveness» we mean emotional and logical emphasizing, high intensity of the textual expression that can be achieved both with the help of a single element from the wide language tools variety or a gradation of quantitative and qualitative features on the different language levels, and also by poetical means in their endogenous and exogenous manifestation. The author explores the peculiarities of the creation of expressive structures in the modern Ukrainian poetry and gives special attention to the expressive unities with the dominant phonic component. The observation of the phonic scheme of such unities proves that the intensity of a single word or first line can be accumulated in a certain sound composition on a broader background in respect of the semantic, compositional collision of the work. Also, a header plays an important role in the creation of appropriate expressive unity because it always possesses the strong position in a text and its intentionality, located at the semantic level, becomes a necessary factor of support to this unity at the other language levels, especially phonic. The expressiveness of sound image based on the numerous phonic repetitions in the corresponding syntactic (chiasmic) structures, poetic (panthorhyme) can be explained by emphasizing on different senses, psychologism of semantic bias that is achieved using certain phonic composition. In general, phonic element, being a component of any textual construction, especially poetical, becomes an essential factor of dynamization and aesthetization of poetic text and taken in combination with the other factors (grammatical, figurative etc.) plays an important role in the composition of literary work as a holistic expressive unity.

Key words: text, expressiveness, expressive unity, sound repetitions typology, sound image.

LINGUISTIC DESCRIPTION OF EPONYMY: PARAMETERS AND PROBLEMS

The article deals with theoretical and methodological aspects of the model for eponymy description and analysis. Establishing the set of parameters for such a model as well as outlining issues in applying them, it discusses these questions within the general framework of the study of onomastic items' secondary use to denote objects other than their primary referents.

Key words: eponym, motivation, secondary use, underlying item, proper name

This article's subject matter is the working out of a model for complex linguistic description of eponymy as well as eponyms, i.e. entities that are secondary, derivate members of the eponymous relationship, such as Ukrainian *Кронівницький* «1. a Ukrainian playwright-actor; 2. a Ukrainian city named after him», *Дніпро* «1. the Dnieper (river); 2. A city named after this river», or English *Psyche* «1. a Greek mythology character; 2. (*psyche*) a kind of looking glass said to be so called after Rafael's full-length painting of the fabled Psyche» (OED)¹. As its title suggests, the aim of the article is twofold. The formation of such a model involves determining the set of relevant features to be taken into account in identifying and then analyzing cases of eponymy. At the same time, it seems expedient to outline problems that one can encounter while meeting the first requirement and, whenever possible, also to indicate, and evaluate the feasibility of, ways of tackling them.

From a wider linguistic perspective, the study of eponymy is a part of research in proper names. Therefore the fulfillment of this article's aim involves discussing the following topics: firstly, it is necessary to show the significance of eponymy study for present-day research in the said area. Then an outline should be provided of the general derivational and onomasiological potential of proper names as well as a tentative typology of linguistic units derived from, or formed by the use of, proper names. After that, I shall briefly present the origin and history of the notion of eponymy, also showing modern tendencies in the use of the term, its cognates and equivalents in Ukrainian linguistics and elsewhere. Last not least, I shall propose some parameters which should be applied to the description of specific eponyms and cases of eponymy in individual languages as well as in the comparison of these in two or more languages carried out in the both synchronic and diachronic framework.

As a part of onomastic research, the study of eponymy is, basically, a study of how *onoma propria* are used to denote objects and convey senses that they do

¹ See the list of dictionary abbreviations at the end of the article.

not convey and denote when used in their primary meaning. However, onomastic lexemes have so far been insufficiently studied from this viewpoint, especially as compared with appellative ones in general and, more specifically, common names: traditionally, semantic investigations focusing on semantic dynamics and change of meaning deal, primarily or exclusively, with the latter and tend to ignore difference that can exist between them in this respect. The same is true, *mutatis mutandis*, of studies of proper names used in word formation where these names are treated just like appellative words without taking into consideration possible specific features of deonomastic coinages.

In the meantime, the topic of onomasiological and derivational potentialities of proper names has, among others, a sociolinguistic angle to it: in the language of modern society, the class of proper names, always large, grows exponentially and becomes still more numerous both on its own and as opposed to *nomina appellativa* which it ever more vastly outnumbers. As Y.O.Karpenko pointed out, not only «traditional» proper names are numerous (for instance, toponyms, which generally have a long or even ancient history), but also, and especially so, modern onomastic coinages, such as chrematonyms and ergonyms, the resulting ratio between common and proper names being one to hundreds². Arguably, this proliferation of proper names takes the form of the emergence of individual items as well as their further evolution through word and phrase formation and change of meaning, and this necessitates the study of their origins along with their secondary uses. The latter, worthwhile in itself, can throw an additional light on, and deepen our understanding of, the primary nature and properties of underlying onomastic entities. Also, the exploration of proper names' secondary evolution is of interest to specialists in terminology: it is well known that terms denoting discoveries and innovation, natural and artificial objects, social phenomena, formulas, laws etc. are often coined by the use of names of relevant or important figures, such as inventors or discoverers, cf. English *Newton's rings* or *newton* (SI unit of force) (after physicist Isaac Newton), *highmoritis* (after English surgeon Nathaniel Highmore), *Keynesian economy* (after economist John Maynard Keynes), French *gaullisme* (after French general and statesman Charles de Gaulle), Ukrainian *кучмизм* (after Ukrainian President Leonid Kuchma) etc.

In Ukraine, linguistic entities and relationships that are, or can be, subsumed under the heading of eponyms and eponymy have been studied, among others, by Y.S.Otin, M.M.Dziuba, H.P.Lukash, H.M.Kovalenko, O.Sloniov's'ka and others³, and elsewhere, by W.Schweickart exploring them in Romance languages,

² Карпенко Ю.О. Власні назви // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — К., 2007. — С. 84.

³ Отін Є.С. Конотативна ономастична лексика // Отін Є. С. Труды по языкознанию. — Донецьк, 2005. — С. 111-121; Дзюба М. М. Епоніми в українській науковій термінології : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Луцьк, 2011. — 18 с.; Лукаш Г. П. Український конотонімікон: структура і чинники формування : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2011. — 24 с.; Клименко Г. М. Trademark names як джерело епонімів в англійській мові // Проблеми семантики слова, речення та тексту. — 2013. — Вип. 30. — С. 91-99; Баркатова Н. А. Польські епоніми як знаки міжкультурних контактів // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках : Маериалы VI Междунар. науч. конф. 22–23 апр. 2013 г. — Д., 2013. — С. 18-20; Слоньовська О. Способи утворення епонімів у процесі міжкультурної комунікації // Укр. полоністика. — 2013. — Вип. 10. — С. 9-13.

as well as E. Della Stella, H. Hornbruch and others⁴. The secondary transferred use of proper names to form either onomastic or common items, not necessarily called eponymy, is mentioned in works on semantics, more specifically those on meaning development⁵, and on onomastics⁶. A separate type of linguistic treatment of eponymic lexemes is their lexicographic registration and description⁷.

Issues and problems of eponymy do not concern linguists and lexicographers alone, cf., for instance, the so-called Stigler's law, discovered by the University of Chicago statistics professor St. Stigler who maintains that scientific discoveries are never named after those who have actually been the first to make them⁸. In Western countries, interest in, and discussion of, eponymy are not purely scholarly and limited to specialists in onomastics: there eponymy issues also have economical and legal aspects since the formation and use of eponyms are regulated by laws concerning intellectual properties, brands, trademarks, and commercial names⁹. For instance, it is a widespread practice in naming to use the entrepreneur's surname as a trademark and a commercial name, cf. English *Ford* «the name of Henry Ford (1863–1947), American manufacturer of motor vehicles, used to designate the products of the company he founded. Also fig.» (OED); and Ukrainian informal *adidacu* «Adidas sneakers» < German *Adidas* «a German sportswear manufacturing factory», an acronym for *Adi Dassler*, i.e. Adolf, or Adi, Dassler, a German shoe manufacturer and the founder AG Adidas¹⁰). For some kinds of food and tobacco products, it is usual to have a territorial designation, cf. Spanish *habanos* «cigars produced in Havana or, sometimes, any-

⁴ *Schweikart W.* Deonomastik. Ableitungen auf der Basis von Eigennamen im Französischen (unter vergleichender Berücksichtigung des Italienischen, Rumänischen und Spanischen). — Tübingen, 1992. — 421 S.; *La Stella E.* Deonomastica: lo studio dei vocaboli derivati da nomi propri // *Le lingue del mondo*. — 1982. — Vol. 47. — P. 13-18; *Hornbruch H.* Deonomastika: Adjektivbildungen auf der Basis von Eigennamen in der älteren Überlieferung des Deutschen. — Göttingen, 1996. — 397 S.; *Onomastik und Lexikographie, Deonomastik*. — Tübingen, 2002. — 369 S.; *Fleischer W.* Deonymische Derivation // *Name und Text. Ausgewählte Studien zur Onomastik und Stilistik*. — Tübingen, 1992. — S. 58-66.

⁵ *Stern G.* Meaning and change of meaning. — Bloomington, s.a. — P. 295, 317, 321, 328 (with further references).

⁶ *Суперанская А.В.* Общая теория имени собственного. — М., 1973. — *Passim*.

⁷ *Отин Е.С.* Словарь коннотативных собственных имен. — Донецк, 2004. — 412 с.; *Freeman M.S.* A new dictionary of eponyms. — Oxford etc., 1997. — 297 p.; *La Stella E.* Dalie, dedali e damigiane: dal nome proprio al nome comune. Dizionario storico di deonomastica, vocaboli derivati da nomi propri, con le corrispondenti forme francesi, inglesi, spagnole e tedesche. — Bologna, 1990. — 246 p.; *Kopaliński W.* Słownik eponimów, czyli wyrazów odmiennych. — Warszawa, 1996. — 288 s.; *Lebouc G.* 2500 noms propres devenus communs: dictionnaire d'éponymes, onomastiques et hypallages. — Waterloo, 2011. — 656 p.; *Martin G.* Dictionnaire des onomastiques québécoises : les mots issus de nos noms propres. — Sherbrooke, 2013. — 226 p.; *Рязанцев В. Д.* Имена и названия : Словарь эпонимов: имена собств., перешедшие в названия; образование терминов и понятий; происхождение имен нарицат.; слова, употребляемые в перенос. смысле. — М., 1998. — 288 с.; *Блау М. Г.* Судьба эпонимов. 300 историй происхождения названий : Словарь-справочник. — М., 2010. — 272 с.; see also a special website: *Deonomastikon: Die Welt der Deonyme*. — <http://www.deonym.info>.

⁸ *Stigler St.* Stigler's law of eponymy // *Science and social structure : A festschrift for Robert K. Merton*. — New York, 1980. — P. 147-57.

⁹ *Зимовець Г. В.* Засади мовної політики в галузі неймінгу // *Мова і суспільство*. — 2013. — Вип. 4. — С. 152-157; *Зимовець Г. В.* Комерційні власні назви в структурі комунікативної ситуації : Права мовної особистості vs вимоги законодавства // *Мовні права в сучасному світі* : 36. наук. пр. — Ужгород, 2014. — С. 284-301.

¹⁰ *Adidas: history*. — <http://www.adidas-group.com/en/group/history/>.

where else»¹¹, English *havana cigars* «Havana or Cuban cigars» (OED), and the ergonym *Habanos SA* «the arm of the Cuban state tobacco company, Cubatabaco, that controls the promotion, distribution, and export of Cuban cigars and other tobacco products worldwide»¹². Accordingly, legal disputes can concern product's marking with respect to its commercial source or origin as well as certain exclusive rights attached to trademarks (verbal or non-verbal). For instance, they can be caused, among other things, by «trademark genericizing», or «genericide»: with a brand growing popular and products marked by it becoming widespread, the brand name isn't only proliferated by its use as a chrematonym (i.e. the name of a serial product), but also tends to turn appellative acquiring a generalized meaning¹³ and so losing its original exclusive reference, cf. English *Hoover (hoover)* «(with capital initial.) the proprietary name of a make of vacuum cleaner (patented in 1927); loosely (with small initial.) any vacuum cleaner. Hence as v. trans., to clean with a Hoover (or, by extension, any vacuum cleaner)» (OED); Polish *adidas* «1. a sports boot on a thick rubber sole; 2. AIDS» (USJP) (that is, it denotes sneakers of any brand, and not just those produced by Adidas), *żyletka* «a safety razor (named after the American entrepreneur K.C.Gillette)» (ibid.). Ukrainian *ксерокс* as well as its cognates elsewhere refer to any photocopier machines, not necessarily ones made by Xerox Corporation, and verbs deriving from them (such as Ukrainian *ксерити*) mean just «to photocopy», yet this company strives to protect its trademark and prevent it from getting genericized¹⁴. Another example of the controversial semantic generalization of an exclusive eponym is French *champagne / vin de Champagne*. The use of this eponymous enonym (i.e. wine name) deriving from a toponym (Dauzat, 159) as a common name has been legally forbidden in some countries¹⁵, therefore the wine made and sold in the former USSR under the name of «Советское шампанское» (or, in Ukrainian, «Радянське шампанське») was renamed, when exported to these countries, to «Советское игристое». Appearing in dictionary entries, some officially registered trademark names are labeled as such (or marked by the TM sign). A way to avoid suits against unlawful trademark appropriation by intentionally misinforming customers or just following the general usage is chrematonymic mimicry (see more below).

In delineating the place of eponyms within the overall range of entities derived from proper names (by means of word formation of various kinds) or otherwise formed by using them (as in set phrase formation), the relevant distinction is in the character of their semantic relationship to the underlying onomastic unit. On one hand, there are items among deonomastic derivatives whose meaning quite literally reproduces the meaning of the underlying proper name to which semantic features of the derivational model are added¹⁶. On the other hand, there are also coinages, both lexical and phrasal, in which the meaning of the underlying onomastic item is reinterpreted (metaphorically, metonymically, or in yet another way) in the process of their formation so that the meaning of the resulting

¹¹ Habanos S.A. — [https://es.wikipedia.org/wiki.](https://es.wikipedia.org/wiki/Habanos_S.A.)

¹² Ibid.

¹³ See: 'Genericide': When brands get too big. — <http://www.independent.co.uk/News/business/analysis-and-features/genericide-when-brands-get-too-big-2295428.html>.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Robinson J. The Oxford Companion to Wine. — Oxford, 2006. — P. 150-153.

¹⁶ Рибачківська Л.Є. Словотвірні гнізда з вершинами-онімами в українській та англійській мовах: контрастивний аспект: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2017. — 24 с.

entity is idiomatic and figurative rather than built up compositionally out from the literal meanings of its elements: cf., for instance, the semantic difference between lexemes English *hooligan* «a young street rough; a member of a street gang» < *Houlihan*, the name of a fictional rowdy Irish family mentioned in music hall songs of the 18th c. and also a comic Irish character (OED), or Ukrainian *Геракл* and *геракл* «a heavily built man», *Венера* and *венеричний*; or such collocations as *київська вулиця* vs. *вулиця Київська* (there is a street of this name even in the city of Kyiv), or *палац Франца-Йосифа* (i.e. a residence of the Austrian emperor) vs. *земля Франца-Йосифа* (an archipelago in the Arctic Ocean discovered by an Austro-Hungarian expedition); cf. also the difference in meaning between the same onomastic components in the phrase *Highmore's Highmore cavity* referring to this organ in the head of Nathaniel Highmore.

Thus, formally identical entities can belong to the proper as well as common items. For instance, the Ukrainian appellative adjectives *київський* and *празький* are semantically compositive derivatives when they express the meaning «of Kyiv or Prague» respectively. On the contrary, in the world-popular dish's Ukrainian name *котлети (деволяй) по-київськи* as well as its corresponding names in other languages (e.g. English *Chicken Kiev*, German *Kiewer Kotelett*, *Kotelett Kiew*, *Hünchen Kiew*, French *poulet à la Kiev*, *suprême de volaille à la Kiev*, Czech *kievský kotlet*¹⁷ etc.), the mention of Kyiv in no way implies that they denote any poultry cutlet prepared in Kyiv or according to a Kyiv recipe, or even a kind of cutlet created and named in Kyiv or, for that matter, anywhere else in the pre-revolutionary Russia or the Soviet Union (the present-day definition of *chicken Kiev* in the online Oxford English Dictionary, as different from the previous editions, doesn't mention Kiev, which in its turn was defined there as «a city in Russia», yet one of the example sentences call it, along with *borscht*, *Russian dishes*). Indeed, there are several versions of the origin of the dish itself as well as the name (according to one of them, *Chicken Kiev* was first created in the U.S.A.), which is not surprising since it is usual for culturally prestigious items with a vague (or even not so vague) history to be ascribed simultaneously to more than one concurrent culture and tradition, each of them unwilling to share priority in this respect; as regards the Russian culture, it is traditionally reluctant to acknowledge, and give credit to, Ukrainian contributions.

Similarly, the Ukrainian adjectives *Київський* and *Празький* used as cake type designations express something essentially different from just general relation to Kyiv or Prague: *Київський (торт)*, rather than referring to any torte made in Kyiv, denotes only those cakes that have been produced according to the recipe invented by the cake master I. Petrenko at the Kyiv Carl Marx Confectionery Factory in 1956¹⁸. The relation of *Празький торт*, or *торт «Прага»*, to the Czech capital is still more indirect: this cake, popular in the USSR, was an invention of V.M. Guralnik, the pastry chef with the Moscow restaurant «Пара», yet its recipe was not entirely original, stemming from that of the famous *Sachertorte* of Wien)¹⁹ (for the ideologically motivated Soviet *ono-*

¹⁷ See: *Chicken Kiev*. — https://en.wikipedia.org/wiki/Chicken_Kiev as well as its counterparts in the entries in other languages.

¹⁸ *Дзис А.С.* Київська кондитерська фабрика «Рошен». — http://esu.com.ua/_articles.php?id=11232.

¹⁹ *Original Zacher-torte. Ein echtes Stück Wien*. — <https://www.sacher.com/original-sacher-torte/>.

mastikon, a name referring to a capital of one of the «fraternal» socialist countries was far more acceptable).

These examples are also noteworthy in another respect. Ukrainian *комлета по-київськи* obviously can't be considered an onomastic item, which is proven by its spelling (it is not written with a capital letter and isn't enclosed in quotation marks), whereas the appellative or onomastic character of *київський торт* (*торт «Київський», «Київський торт»*) is not so unequivocal, the latter name's variants being alternatively written with and without quotation marks as well as with capital and small letters. Arguably, such instances indicate that there is no hard and fast line between common and proper names, specifically chrematonyms, i.e. proper names denoting identical mass-produced items and so having no unique reference²⁰.

Another problem that can arise in explicating the range of items subsumed under the category of eponym is that of discrimination between phrasal eponyms and other phraseological collocations formed by the use of proper names. However, before addressing this particular problem it is expedient to discuss the more general question of what is understood by *eponym* and its cognates and equivalents. In other words, it seems useful to give an overview of the cross-linguistic polysemy of this term as well as its synonyms.

As can be seen from the above examples, there are more than one type of linguistic items built in one way or another by the use of reinterpreted proper names. Also different are the meanings of terms stemming from Greek ἐπώνυμος < ἐπονομάζω «to name», their semantics varying from language to language as well as within the same language. Dictionaries of linguistic terminology are inconsistent in registering these terms, sometimes also including other terms referring to entities and usages that are or can qualified as eponyms and eponymy. For instance, the term *епонім* occurs in studies of Ukrainian scholars (those of M.M.Dziuba as well as others) dealing with appellative items, mostly terminological, originating from proper nouns. At the same time, there is no mention of *епонім* or *епонімія* in «The Ukrainian Language : Encyclopedia», which, however, has among its entries *антономазія* and *деонімія*: the former is traditionally defined, in particular, as a trope metaphorically substituting a proper name from mythology, history or literature for a common one: *крез* «a rich man», *донжуан* «a womanizer»²¹; the latter (alternatively called *апелятивація*) is treated as a process of proper name turning into common one on the basis of a metaphorical or metonymical association: *Куяльник* (an estuary) > *куяльник* (a mineral water), *Дон-Кіхот* > *донкіхот*)²². In works of Y.S.Otin, and H.P.Lukash, the terms *конотативні власні імена* and *конотоніми* are used, illustrated by such examples as, for instance, Russian *Вавилон* «turmoil; chaos; bustle; catastrophe» (Отин, 87-88) *Вакул* «a crook» (ibid.), Ukrainian *Палестина* «a native land», *баунті* «beetroot moonshine»²³ (from the candy bar *Bounty*), cf. also V.Y.Kanna's

²⁰ Kosyl Cz. Chrematonimy // Współczesny język polski. — Lublin, 1993. — S. 447-452.

²¹ Тараненко О. О. Антономазія // Українська мова : Енциклопедія. — С. 30 (Many other dictionaries, too, list this ancient rhetoric term, its referent also sometimes called *метоніму*).

²² Карпенко Ю. О. Деонімізація // Ibid — С. 140.

²³ Лукаш Г. П. Op. cit. — P. 13.

study of connotative toponyms²⁴. Russian *эпоним* is missed both in the entry list and the subject index of «Linguistic encyclopedic dictionary» edited by V.N.Yartseva²⁵, whereas O.S.Akhmanova's earlier «Dictionary of linguistic terminology» has the word (along with *антономазия*), defining it as «a person after whom a nation or a locality is named»²⁶, and so does «Dictionary of Russian onomastic terminology» by N.V.Podolskaya which explains it as «a person famous for some reason whose name was used to coin another proper name, *Ярослав* (prince) > *Ярославль* (town), or term»²⁷. D.Crystal treats *eponym* similarly²⁸, and in Elsevier's «Encyclopedia of language and linguistics», while absent in the entry list, *eponym* and *eponymous* do occur in entries' explanatory parts. «The Concise Oxford Dictionary of Linguistics» definition of eponym is «an individual name from which a common noun is derived: e.g. that of 'the eponymous' Lord Sandwich as the source for *sandwich*. *Eponymy* is the relation between them»²⁹. Among several meanings of *eponym* as registered (along with *eponymous* та *eponymy*) in Oxford English Dictionary, there is the following one (given in the 1993 edition): «A proper name used generically; more loosely, the generic name itself, or any noun phrase of specific meaning which includes a proper name» (OED). French and Francophone linguists use the term *onomastisme* to denote eponym derivation process³⁰. In German *Eponym* can refer to a word derived from a proper noun³¹ as well as an underlying proper name (from which *Deonym* is derived); both usages are fairly old, yet the former is more so³². It should be added that Greek *ἐπώνυμος* already meant both «giving his name» and «named after somebody» (Liddell, 679-680; Дворецкий, 1, 655). The above-mentioned Italian linguist E. Della Stella initiated studies within Romance linguistics called *deonomastica*.

So, the term *eponym* is commonly used, among other things, with reference to lexemes as well as nominative collocations that name inventions, discoveries, places, historical periods, etc. after a (relevant) person. In some cases, such as the name of a Carpathian mountain *Пін Іван*, reasons for being named in such a way are fairly obscure and discovering motivation is complicated: V.V.Luchyk maintains that this seemingly eponymous toponym actually emerged due to the paronymic reinterpretation of this mountain's ancient Romanian name (Лычик, 378). Arguably, the traditional Ukrainian folk medicine term for diarrhea *швидка* (or *дрібна*) *Настя*, while mythologically personifying the disease as a female humanlike being, was derived from this particular anthroponym due to some

²⁴ Канна В. Ю. Структура, функції та лексикографія конотативної топонімії : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Донецьк, 2009. — 19 с.

²⁵ Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — 685 с.

²⁶ Ахманова О.С. Словарь лингвистической терминологии. — М., 1969. — С. 528.

²⁷ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. — М., 1988. — С. 150-151.

²⁸ Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics. — Oxford, 2008. — P. 197.

²⁹ Matthews P.H. The concise Oxford dictionary of linguistics. — Oxford, 2003. — P. 116.

³⁰ Boulanger J.-E., Cormier M.C. Le nom propre dans l'espace dictionnaire général // Etudes de métaléxicographie. — Tübingen, 2001. — P. 9.

³¹ Karenberg A. Medizinhistorisch-sprachgeschichtliche Anmerkungen zu mythologischen Namen im modernen medizinischen Fachwortschatz // Würzburger medizinhistorische Mitteilungen. — 2002. — Bd 21. — S. 18.

³² Schweickard W. Op. cit. — S. 4.

resemblance between it and Ukrainian *пронос* (*понос*) «diarrhea» (СУМ, 8, 244) (see below for more discussion on this issue).

A similar yet not altogether identical kind of nominative set phrases with proper names is represented by proverbial terms (or, using L.P. Diadechko's term, eponyms³³) like Ukrainian *дамоклів меч* «a collocation denoting constant danger (from an Old Greek legend about Damocles, above whom a sharp sword was hanged on a hair during a banquet)» (СУМ, 2, 210) and the like. Structurally more or less identical to technical or scientific eponyms (such as the Ukrainian physical terms *Торічеллієва пустота* чи *море Дірака*), they differ from them due to their motivation and stylistic connotations, alluding to characters and stories from mythology, history or literature and, by means of such allusion, referring to some situations which otherwise can be named literally. Then there are phrasal ergonyms (i.e. names of organizations, institutions or enterprises) containing proper names that are used, purely or partly (in the latter case, there is some objective motivation as well) for honorific and / or commemorative purpose to accentuate the sacral, ideological, or cultural significance and prestige of an institution so named³⁴, cf. the pre- and post-revolutionary names of historically the same college: Russian *Императорский университет Св. Владимира* and Ukrainian *Київський національний університет імені Тараса Шевченка* (the image of its former patron saint has been retained in this university's modern emblem). In other cases the purpose of proper names used as, or as a part of, ergonyms (or chrematonyms) can be altogether different, yet also pragmatically oriented, being motivated by their (allegedly) suggestive character, cf. names of L'viv catering facilities which either contain a proper name (*У пані Стефці*, *Тралі Валі*, *Піноккіо*, *Mons Pius*, *New York Street Pizza*, *Біля Діани на Ринку*, *Голодний Микола*,) or are phrasal proper names used in a secondary but also onomastic sense (*Високий Замок*, *Древня Русь*); cf. also the title of the fairy tale drama „*Лісова пісня*» by the Ukrainian author Lesya Ukrainka as well as the eponymous chocolate candies and a candy store of the same name in Kyiv, or Mozart's second Christian name, *Amadeus*, as used in the collocation *Servus Amadeus*, the name of a Blasercafé coffee blend to project its Viennese image.

It seems fairly natural to also qualify all these instances as cases of eponymy. However, there are other types of phrasological entities which can have a figuratively used proper name in them yet such items somehow, such as idioms (Polish *Bismark w spódnicy* «an energetic and bossy woman»³⁵, *pisuj* (*pisać*) *na Berdyczów* (a phrase expressing unwillingness to have anything to do with) (NKPP, 1, 75) (also about a letter that cannot be delivered due to a wrong or imprecise address), proverbs (Ukrainian *Казала Настя, як удасться*, where rime seems to be the only reason for choosing this particular given name to denote a generalized human; *Нате і мій глек на капусту, щоб і я була Химка* where the choice of the anthroponym seems to be fortuitous or caused by its obscure connotations), *У Варвари так і ніч уворвали* (Номис, 62), and *Не савій, не варварій, бо Сава савив і варварив, а сам босий ходив* (ог: *Варвара варила, а Сава савила* (sic! — S.Y.),

³³ Дядечко Л.П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность. — К., 2002. — С. 140-141.

³⁴ Зимовец Г.В. Мотивационные признаки коммеморативных эргонимов Украины // Язык. Текст. Дискурс. — 2013. — Вып. 11. — С. 378-387.

³⁵ Кравчук А.М. Польська фразеологія з ономастичним компонентом : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1999. — С. 10.

a обоє босі ходили)³⁶ referring respectively to a secondary Christian calendar myth explaining the change in day and nighttime duration and traditional restraints on some household chores on respective calendar saints' days), phraseological similes, such as Ukrainian *налигався як Мартин мила* (ІЛССУ) and speech formulas (Ukrainian *крути, Гаврило* «get (or keep) moving»; *з Богом, Парасю*). Of course, it is a matter of definition rather than discussion, whether to term them eponyms or not (as far as I know, scholars in this country and elsewhere who study all kinds of phraseologisms with onomastic components, in particular anthroponyms, while indicating cases of their appellativization³⁷, do not generally name any of them so or classify them under eponyms). On the contrary, it seems far more expedient to compare them with phrasal eponyms in order to find out similarities and differences between them. It also seems useful to regard eponyms not as a disjunctive class, but rather as a fuzzy set with a clearly outlined 'prototypical' center and an indistinct periphery melting into other classes of lexical and phraseological items.

Turning now to the question of eponymy description parameters, it should be pointed out that, eponymy being a complex and even multifaceted linguistic phenomenon, the order in which its aspects and the parameters of its description are discussed here is to a certain extent arbitrary. However, it seems appropriate to begin this discussion by emphasizing once more that eponymy is basically a genetic and therefore dynamic relationship between the underlying and derivative entity, one that has to do with the evolutionary, or diachronic, dimension of the language system and is capable of being localized in time and space. Once having emerged, this relationship can persist, its motivation remaining more or less transparent, if sometimes rather vague, or it can cease to exist, in which case its motivation, indeed its very existence can only be discovered etymologically (cf. Ukrainian *франт* «a dandy, a sharp dresser» < Polish *frant* «a weasel, a busybody» < Czech obsolete *frant*, *franta* «a jester, a screwball» < Czech *Franta* or *František* (an anthroponym) (ЕСУМ, 5, 127) and *фривувати* «to drill» < Polish *frycować* «to bully a rookie» < German *Fritz* (an anthroponym) (ibid., 132). Outside these two possibilities, eponymy does not exist.

Accordingly, cases of eponymy in a given language can be described with respect to their origin: whether they are autochthonous (cf. Ukrainian *Іван* «a peasant, an uncouth person» and *змикитити* «to understand» deriving from Ukrainian anthroponyms *Іван* and *Микита* respectively, ibid.) or borrowed ones. Of course, arguing that an eponym is a loan word (or phrase) implies finding out what language it comes from and what its motivation is. This aspect of eponymy description is especially important if the item in question is built by affixation, cf. English and (originally) French *bougainvillea* «an evergreen», named after Louis-Antoine Comte de Bougainville, a French seafarer and explorer, and formed not later than in 1789³⁸ as a Latin first declension substantive in *-a*. Linking an eponym to a certain language (or languages, as in this case) as well as to a certain place and time allows to analyze it within the framework of that language's

³⁶ Шмайда М. Зимові свята (з календарної обрядовості) // Нове життя. — 1992. — № 50. — С.5.

³⁷ Cf. also: Мороз О.А. Фразеологічні одиниці з компонентом «власне ім'я» в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Донецьк, 2002. — С. 2, 9.

³⁸ Bougainvillea. — <https://en.wikipedia.org/wiki/Bougainvillea>.

derivational paradigms as well as the extralinguistic context of its creation. At the same time, this example shows that such linguistic and extralinguistic attributions aren't always unequivocal and don't necessarily correspond to each other: indeed, there are eponyms that are formed to be used internationally as technical or nomenclature terms (cf. measurement units such as *newton*, *ampere*, *hertz*), and these can be built from Latin or Greek elements by speakers of other languages, like *polonium*, the name of a chemical element coined by its discoverers, Maria Skłodowska-Curie and Pierre Curie (working in the French capital Paris, in 1898) as a Latin neuter substantive, its undelying item *Polonia* the Latin designation of M. Skłodowska-Curie's homeland, Poland (EB).

These cases point to some other aspects of eponymy description. One of them is the way an eponym was formed. These generally differ depending on whether the eponym is a word or a phrase. However, both the former and the latter can be coined by means of purely semantic derivation, e.g. Polish *Eldorado* (Hispanic *el dorado* «a gilded one») 1. (historical) «a legendary country allegedly rich in gold»; 2. *eldorado* (bookish figurative) «an affluent country, a happy land, a promised land» (USJP); Ukrainian *зопдіїв вузол* «about a complicated situation, knotty questions» (CYM, 2, 210) (a phrase alluding to a Greek myth); Russian *Пиковая дама*, the name of, first, A.S.Pushkin's long short story, then an opera by P.I.Chaykovskiy based on the former, and last, chocolate candies. However, one shouldn't overlook cases where ellipsis, on one hand, and figurative change of semantics (specifically metonymy, as in the following examples), on the other, can produce seemingly similar or maybe joint effects, cf. the meaning of *Yalta* (a toponym denoting a town on Crimea Peninsula, Ukraine) in the English collocation *the Yalta Memorial*, a memorial in London that commemorates people displaced as a result of the Yalta Conference of 1945; or Russian *Женева* in the collocation *дух Женеви* «temporary warming in international relations during the Cold war manifesting itself in the meeting of the leaders of four states, the U.S.S.R., U.S., Great Britain and France, in Geneve in 1955, the first after the Second World War»³⁹; or the meaning of *Рейкьявик* in the title of the internet publication *Ракурс. После Рейкьявика*, it's subject matter the soccer match between Iceland and Ukraine on the 5th of September in Reykjavik. In all these instances toponyms (*Yalta*, *Женева*, *Рейкьявик*) were substituted for certain events that took place in these cities. Another typical model of elliptical substitution, with the composite title of a literary work reduced to the proper name that is its part, is found in such instances as *Don Quijote* or *Hamlet* as well as their cognates in other languages commonly used instead of the full titles of the M. Servantes novel «*El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*» and W. Shakespeare play «*The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark*» respectively.

These, however, should be distinguished from cases of eponymy, where, for instance, cities and other places that were sites of historical occurrences turned symbolic, their names absorbing these symbolic senses and connotations on the principle of both metonymy ('the event's site for the event itself') and metaphor (the event of a certain kind for similar events). In her thesis N.T.Akulshyna cites a number of such examples: *Hiroshima* «the use of a nuclear weapon against a large population center»; *Dunkirk* «evacuation by sea of a large group of troops

³⁹ Орлов А.С., Георгиева Н.Г., Георгиев В.А. Исторический словарь. — М., 2012. — С. 172.

after retreat»; *Dien Bien Phu* «destruction of a besieged stronghold's garrison»; *Verdun* «an impregnable fortress»; *Cannae* «complete annihilation of a large group of troops by surrounding them»; *Pearl Harbor* «an unexpected attack»⁴⁰.

Besides semantic derivation, lexical eponyms can be built by means of formal procedures, such as already mentioned affixation (cf. Polish *chopinista* «a pianist specializing in Chopin's compositions; a researcher of Chopin's life and work» (USJP), Ukrainian informal *франківець* «an actor with Ivan Franko National Academic Drama Theatre», *Олександрія*, a Ukrainian city named in 1784 after Alexander, a son of Russian Emperor Pavel I; its original name was *Усовка* after a Cossack *Ус* who had his winter dwelling place there (Лучик, 360) and / or composition (cf. *Старокостянтинів* and *Івано-Франківськ*, cities in Ukraine). Also, they can emerge through truncation, as in Russian *затрапез* «kind of cheap fabric» < *Затрапезников*, the owner of the factory where it was produced (Фасмер, 2, 83), lexicalization (English *Jack-of-all-trades* or *Jack-o-the-lantern*) and compression (Ukrainian *євстахійт* < *запалення євстахіївої труби*).

The coining of lexical and phrasal eponyms can involve a procedure that may be termed chrematonymic mimicry⁴¹, i.e. the intentional coining of such items for product naming that look very much like exclusive and prestigious brand or product names yet at the same time are not quite identical to them, cf. *Ericsson* vs. *Erisson* (the latter a Russian trademark), *Neskafe* vs. *Neckafe*, the perfumes *Light blue* (of Dolce e Gabbana) vs. *Blue flight* (the latter sold in a box of the same colour), the candy bars *Nuts* vs. *Nuss* (the latter's wrapper of the same colors as the original *Nestlé* produce) etc. Intended for gullible or incompetent customers, this malpractice exploits the tendency of «naïve» human psyche to consider as essentially identical or similar things that are similar in appearance or form⁴².

The description of eponymy relationship should also involve parameters concerning its underlying as well as derivate member. The former can be assessed in terms of its higher or lower derivational productivity, i.e. according to the number of eponymous derivatives it is used to form. While some proper names give origin to only one eponym (cf. French *poubelle* «a thrash can» < *Poubelle* «a French state perfect who made its use compulsory from 15.01.1884» (Dauzat, 578), others have more or less numerous parallel, or rather irradiative, eponymous derivatives. Irradiative eponym formation can be based on the same external motivation, cf. copious examples of Soviet institutions, enterprises etc. honorifically named after V.I.Lenin. At the same time, such formation can also involve multiple semantic reinterpretation of the underlying item: e.g., Oxford English Dictionary lists 15 entries of *jack*. Otin's dictionary lists numerous derivatives, semantic and other, of the Russian name *Иван (Ваня)* (Отин 152-176), cf., too, Polish colloquial vulgar *zaiwaniać* «to make something with verve or in a big way», *zaiwanić*. «to steal» (< the Russian name *Иван*) (USJP), the riming Ukrainian toy name *Іван-покиван* (СУМ, 4, 9) and its synonym *Іван-киванець* (ibid.) as well as

⁴⁰ See: Акульшина Н. Т. Сучасна військова термінологія: когнітивно-прагматичні виміри (на матеріалі перської, української та англійської мов) : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2016. — С. 104.

⁴¹ Єрмоленко С.С., Зимовець Г.В. Деякі теоретичні та методологічні проблеми дослідження мотивації внутрішньої форми ергонімів // Акцентологія. Етимологія. Семантика : Зб. пр. до ювілею акад. В. Г. Складенка. — К., 2012. — С. 742.

⁴² See: Єрмоленко С.С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. — К., 2006. — С.29-65.

the Ukrainian plant and animal names *Іван-чай*, (ibid.) *Іван-зілля*, *Іванова мушка*, *Іванок*, *Іванчик золотий*, *Івасик* (Грінченко, 2, 195) and also the following example of Ukrainian *Іван* used in the appellative sense «a common man» not listed in the two dictionaries cited above: *Багато в нас любителів грать на фортеп'яна, А як треба тягти його, то кличуть Івана* (П.Глазовий. Сердитий монолог).

Taken together, items from which eponyms are derived may be classified into groups corresponding to more or less specific ideographic categories of *onoma propria*, with subsequent generalizations concerning relative productivity of various categories and subcategories.

There are several parameters that can be applied to eponymous derivatives: first of all, they can be characterized as belonging to common or proper names (including phrasal ones). However, within appellative eponyms there are also words of the so-called predicative parts of speech: besides already mentioned eponym verbs, such as Ukrainian *микитити*, cf. also the French nonce verb *macker* (< the Austrian Field Marshal *Karl Mack von Leiberich*), a hapax legomenon coined by one of L. Tolstoy's «War and Peace» characters: *Ce n'est ni trahison, ni lacheté, ni bêtise; c'est comme à Ulm...c'est du Mack. Nous sommes mackés*. Also, there are eponym adjectives, such as English *Euro* «European, especially relating to the European Union» (LDCE) or *jacobethan* «of design: that displays features of Elizabethan and Jacobean style» (OED). The epithet *онегинский* referring to the whiskers of a character in M.A. Bulgakov's novel «White guard» (*черные онегинские баки*), rather than expressing a possessive sense, describes them by implicitly comparing them with the whiskers of Pushkin's Eugene Onegin as they appear in some illustration to the eponymous poem or are worn by an actor impersonating him in the eponymous opera by P.I. Chaykovskiy. Russian *николаевская шинель* denotes a kind of topcoat worn in the 19th c. first by military officers, then by state officials and gentry (Беловинский, 417; Елистратов, 328), so that *николаевский* as used in it doesn't seem to relate to the eponymous Russian Emperor and / or the time of its reign, and so on.

Proceeding from their meaning, eponyms themselves can be classified into semantic and ideographic groups defined by more or less general concepts, e.g. names of artifacts, place or people's names, names of institutions etc. which further can be divided into items sharing still more specific meaning (cf., for instance, the list of various eponym categories in English Wikipedia: *Adages, Adjectives, Asteroids, Astronomical objects, Cartoon characters, Chemical elements, Colleges and universities Companies, Diseases, Foods, Human anatomical parts, Ideologies, Inventions, Mathematical theorems, Medical signs, Medical treatments, Minerals, Observations, Places and political entities, Prizes, awards and medals, Scientific constants, Scientific equations, Scientific laws, Scientific phenomena, Scientific units, Sports terms, Surgical procedures, Tests, Trademarks or brand names*⁴³.

A parameter that concerns both the underlying and derivative member of the eponymous relationship is the semantic shift from the former to the latter and its extralinguistic motivation. Discovering this motivation makes it possible to assign the case of eponymy first to the most general type of meaning change it represents (i.e. metaphor, metonymy, possibly some other), and then, comparing various cases, to establish more concrete models of this change, such as «place > produce» and, still more specifically, «place > wine (cheese, tobacco)», or «mythological

⁴³ Eponym. — <https://en.wikipedia.org/wiki/Eponym>.

or literary character > inner or outer feature, or characteristic behavior of human being, such as one's beauty, wisdom, or bravery», «cultural, historical or mythological phenomenon, event, object, or situation > something similar in the life of an individual, society or country»⁴⁴.

However, the identification of both eponymy relationship between linguistic items and extralinguistic motivation determining it can be problematic. For instance, M. Vasmer linked Russian *малиновый* (as used in the collocation *малиновый звон*) to Russian *малина* «raspberry» (with its positive connotations of sweetness, pleasantness, festive mood and the like) (Фасмер, 2, 563), yet equally if not more plausible (and at the same time not necessarily excluding this explanation) seems the etymology that traces the origin of the phrase to the Belgian town of *Maline* (СРФИЭС, 206), an historical centre of carillon industry, also famous for its St. Rombold's Cathedral with the world's best known carillon (EB). The seemingly obvious eponymous relation can be misleading in what regards its motivation: so, English *Panama (hat)* «a misnomer for a hat made from the undeveloped leaves of the stemless screw pine of tropical South America; now often made to hats made in imitation of this» (OED), Ukrainian *панамa* «a summer hat with wide brims, either woven or made of fabric» (СУМ, 6, 42) take their origin in the Republic of Panama but, contrary to a typical model of eponymous sense shift, not because such hats have originally been made there but because it was from Panama that this Ecuador-made headgear was exported to various destinations⁴⁵.

The motivation of eponyms derived from given, or first, names can be especially difficult to find out. For instance, the derivative character of the German automobile brand name *Mercedes* is quite clear, *Mercedes* being a Spanish feminine first name stemming from *Maria de las Mercedes*, one of the Virgin Mary's catholic titles; at the same time, its origin as a car name is surrounded with legends. However, according to the official version, *Mercédès* was the name of a daughter of Emile Jellinek, an Austrian diplomat and businessperson who cooperated with the Daimler Company and had first a car motor and then a car model named after her⁴⁶. Thus, reasons for the choice of a proper name to be used in a secondary sense, i.e. as eponym, can be fairly subjective and complicated, in which case finding out motivation may involve special time-consuming in-depth research whose outcome can still be problematic because of the lack of relevant data or attestations as well as because motivation was so subjective and / or fortuitous it cannot be deduced by applying some general principles, cf. P. Wistengof mentioning Moscow pub employees whose task was to put out candles and lock doors at midnight and who for some author reason were called *Омелло*⁴⁷). The task of finding the etymology of such eponyms becomes still more complex where there are several of them irradiating from the same first name, for instance, the Oxford English Dictionary's entry *john* differentiates many appellative meanings of this name used autonomously or as collocation constituent, these meanings evi-

⁴⁴ Cf.: Stern G. Op. cit. — P.295.

⁴⁵ The complete panama hat history. — <https://ultrafino.com/blogs/articles/the-complete-panama-hat-history>.

⁴⁶ The history behind the Mercedes Benz Brand and the three-pointed star. — http://www.emercede-desbenz.com/Apr08/17_001109_The_History_Behind_The_Mercedes_Benz_Brand_And_The_Three_Pointed_Star.html.

⁴⁷ Вистенгоф П.Ф. Очерки московской жизни // Москва в очерках 40-х годов XIX в. — М., 2000. — С. 62.

dently not linked to each other (besides, there are several more phrases with *John* and *johnnie* in the entry list). At the same time, some lexicographical traditions tend to omit secondary «connotative» meanings of proper names, first of those of all anthroponyms, arguably because of the vague associative nature of this kind of meaning.

Notwithstanding this, comparison of such meanings of different names within the same language or cognate names of different languages can discover cases of parallel semantic development that should be regarded as independent convergence rather than borrowing. So, in his dictionary Y.S.Otin registered, among other secondary stylistically marked meanings of Russian *Ванька* its use as a designation of a cheap seasonal cabman, and also the collocation *ванька-взводный* «a platoon commander» (cf. in O.Gonchar's novel «Прапорonosці»: *Ти також ванькою-взводним?*); the latter can be compared with American military slang *second john* «second lieutenant»).

I.S.Bozhko points to an ancient tradition to associate certain occupations with given names which then occur in phrasal designations of people practicing these trades (cf. German *Meister Hans* and English *Jack Ketch* denoting executioner)⁴⁸; this observation, however, does not give any particular reasons for the emergence of such associations. It is possible that a first name can turn common or at least acquire certain more or less definite connotations through the so-called semantic contagion, i.e. by its absorbing certain semantic features of the items it co-occurs with (for instance, within a set idiomatic phrase, such as Russian *Машиа-растеряша*, cf. Russian ironic *Машиа* «a simple-minded, primitive girl or woman» (Отин, 234), or German *der deutsche Michel* «a narrow-minded German burgher», cf. German pejorative *Michel* «an average German»⁴⁹) or due to its repeated reference to the signified with which these features are commonly associated. For instance, T.N.Kondratyeva argues that one of the appellative meanings of Russian *Алѣха* (*Алѣша*, *Алѣшка*) «a braggart» arose because in Russia the name day of Saint Alexius, a Man of God, celebrated on the 18th of March, became associated with seasonal habits of fish (*когда щука хвостом лед разбивает*), and the name of its patron saint — with fishers whose traditional stereotype pictures them as boasters⁵⁰.

In Otin's dictionary there are several items clustering around the Russian first name *Егор*, including the verb *егорить*, the adjective *егороватый* and two idioms, *Егора заправлять* and *Егора навесить*, all of them sharing the semantic feature «to lie, swindle». The verb *объегорить* was discussed along with *обмикулить*, *объегорить*, *обмишулить*, *подкузьмить*, by B.A.Uspenskiy, who considered them derivationally linked to the names of respective saints and explained

⁴⁸ Божко І.С. Семантика антропоніма у складі фразеологічної одиниці: співставлення на матеріалі української, російської, французької, англійської та німецької мов // Філологічні науки: синхронічний та діахронічний аспекти : 36. наук. праць. — 2010. — Вип.2. — С. 9-10.

⁴⁹ Сошко О.Г. Фразеологічна репрезентація внутрішніх рис людини: особливості семантики і внутрішньої форми (на матеріалі укр., нім. та англ. мов) : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2014. — С. 31-32; Комарова Р.А. Немецкая антропонимика. — Саратов, 1979. — С. 32.

⁵⁰ Кондратьева Т.Н. Метаморфозы собственного имени. — Казань, 1983. — С. 21.

their «unsaintly» meaning as reflecting secondary Christian myths, namely, residual images of pre-Christian pagan deities blended with new sacral characters⁵¹.

Yet another source of a given name's connotations underlying its use(s) as an appellative item can be its phonetic meaning, i.e. the sound symbolism of its form⁵².

From eponyms discussed above one more parameter of their description can be inferred, namely, the one having to do with the character of their stylistic connotation, which in its turn is correlated, although by no means strictly, with their semantic-syntactic function: nominative eponyms generally tend to be stylistically neutral, whereas those that are predicative (either explicitly or implicitly so, being a secondary designation for something that already have a stylistically neuter designation) have distinct stylistic coloring and convey some expressive image. Also, the formation of the former involves metonymy, while the latter are coined by using metaphor⁵³. These correlations, however, are not without exceptions: there are some nominative and at the same time stylistically colored eponyms (such as already mentioned Ukrainian *баунті* «beetroot moonshine» or Russian *ванька* «a cheap seasonal cabman») whose expressive character is determined by their inner form as well as the social connotations of their respective referents. Also, it should be emphasized once more that there are eponyms who do not readily lend themselves to be analyzed in terms of metaphor and metonymy. The metaphoric nature of eponyms can be unclear and therefore difficult to identify as such, let alone to grasp⁵⁴, and the same can apply, mutatis mutandis, to metonymic motivation underlying items, such as scientific nomenclature terms or ergonyms, honorifically naming their referents after somebody or something whose relation to these referents is fairly loose, if at all (cf. terms denoting measurement units, such as *newton*, *ampere*, and purely honorific institution or place names, such as *бульвар Шевченка* or *Національний академічний театр опери і балету України імені Тараса Шевченка*, both in Kyiv, on the other).

As to nominative eponyms, even those stylistically neutral, their emergence can involve metaphor as well, cf. Ukrainian *бойкот* < English *boycott*, formerly also *Boycott* (from the name of Capt. Boycott, an Irish landlord, who was the original victim of the treatment described) «to combine in refusing to hold relations of any kind, social or commercial, public or private, with (a neighbour), on account of political or other differences, so as to punish him for the position he has taken up, or coerce him into abandoning it. The word arose in the autumn of 1880, to describe the action instituted by the Irish Land League towards those who incurred its hostility. It was speedily adopted by the newspapers in nearly every European language» (OED). Thus, it is only when this word initially referred to the way the Irish treated Boycott that the new coinage was purely metonymic, but afterwards, and pretty soon, it stopped being so, transferred by means of generalizing metaphor to similar practices in both Britain and elsewhere. Anyway, the model of eponymy description should take

⁵¹ Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1980. — С. 139-140.

⁵² For more on the connotative meaning of given names and its possible origins, see Otin's brilliant study: *Отин Е.С. Экспрессивно-стилистические особенности ономастической лексики в восточнославянских языках* // Отин Е.С. Труды по языкознанию. — Донецк, 2005. — С. 122-134.

⁵³ Cf.: Отин, 14.

⁵⁴ Calling these meaning metaphorical, or symbolical, at the beginning of the Introduction to his dictionary, Otin, however, gives no further comments on their metaphoric nature, in fact, doesn't even use these terms anymore.

into account all such features as well as correlations between them. Also important in this respect is the temporal, spatial and cultural localization of various particular types of sense shifts, taking into consideration cases of eponym borrowings along with autochthonous items. Tracing down instances of language contacts resulting in eponym loans can yield important observations and generalizations concerning relations of the *Wörter und Sachen* type in the history of various languages and showing, among other things, how cultural innovations get to be represented by, and reflected in, linguistic innovations. This applies to metonymic nominative eponyms, on the one hand, and metaphorical predicative eponyms, on the other; regarding the latter, such correlations can show not only what is typically or, on the contrary, rarely or even uniquely signified by such eponyms but also what national culture (or cultures) and what «culture languages», i.e. cultural-semiotic systems (mythology, religion, literature, art, science, history) operate as eponym donor domains; as M.P.Ostapenko aptly pointed out, pantheons of various mythological traditions have female characters which can serve as a model of feminine beauty, yet in the European linguo-cultural area, such a role is only played by ancient Greek and Roman sacral beings, and not, say, the Hinduism goddesses Rati or Lakshmi (cf. in Bulgakov's «Master and Margarita»: — *Ах, так я теперь тебе домработница ...а была богиня? Ты меня как называл? — Венера! — плаксиво отвечал боров*). Since linguistic borrowings reflect cultural influences and cultural model borrowings, the study of eponyms from this viewpoint is relevant for the study of relations between languages as well as cultures.

As the history of eponyms do not stop with their creation, their further evolution, including the formation of their derivatives, can be investigated by the use of the same guidelines and parameters as described above. With polysemous items, such as the ones deriving from the French toponyms *Cognac* or *Champagne*, the development of their meaning, too, can exhibit the combination of metaphorical and metonymical features, these toponyms first being reinterpreted as names of alcoholic beverages produced in the respective areas, and then losing their exclusive reference and signifying similar drinks made elsewhere. Combination of metaphor and metonymy in the history of an international eponym can be even more complicated, as in the case of Ukrainian *кагор* «a kind of dessert red wine» (CYM, 4, 68) from French *cahors*, a red wine produced in the region of Cahors. However, Ukrainian *кагор* and its cognates in the post-Soviet area refer to a dessert fortified wine produced from grapes of sorts other than French *cahors* due to the following historical reason: Russian Emperor Peter I allegedly took such a liking to French cahors that he made the Russian Orthodox Church use it for communion, but since the wine traditionally employed for this purpose was sweet, Russian *кагор* became different from its French counterpart in taste, technology and vine, their only shared feature being a red wine⁵⁵. If the story is true, then the history of French *cahors* transferred to the area of the Russian empire and language exhibits features of functional metaphor as well as metonymy based on spatial and temporal contiguity.

In closing, may I add that I am cognizant that my characterization of the parameters is at times sketchy and almost invariably too general. However, this is something only the use of these parameters in further eponym research can compensate for, indicating what should be added to, or changed in, them. Hopefully, even such as listed above, these parameters, their number and diversity make evident that eponymy should be studied not only against cultural and historical background, but also in a wider linguistic framework,

⁵⁵ Karop. — <https://ru.wikipedia.org/wiki/Karop>.

particularly in the general context of the secondary use of onomastic items in word and phrase formation. Moreover, the elaboration of eponymy description model should consider eponym coining as compared not only with other kinds of derivational employment of onomastic items but also with that of appellative ones, so as to deepen our understanding of this fundamental lexical opposition and the nature of its members, also contributing into the development of methods of onomastic meaning analysis.

DICTIONARY ABBREVIATION LIST

- Dauzat — *Dauzat A. Dictionnaire etymologique de la langue française.* — Paris, 1938. — 824 p.
- EB — *Encyclopedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite Version 2007.00.00.* — Chicago, 2007.
- LDCE — *Longman Dictionary of Contemporary English, Writing Assistant Edition CD ROM.* — Harlow, 2005.
- Liddell — *A Greek-English Lexicon compiled by H.G.Liddell and Robert Scott : rev. and aug. throughout by Sir H.S.Jones: with a revised supplement.* — Oxford, 1996. — 2438 p.
- NKPP — *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich.* — Warszawa, 1969-1978. — Т. 1-4.
- OED — *Oxford English dictionary on CD-ROM (v. 4.0).* — Oxford, 2009.
- USJP — *Uniwersalny słownik języka polskiego: wersja 1.0.* — Warszawa, 2004.
- Беловинский — *Беловинский Л.В. Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа XVIII — начала XX в.* — М., 2007. — 784 с.
- Грінченко — *Грінченко Б. Д. Словарь української мови.* — К., 1907-1909 (перевид. фотоспособом) — К., 1958. — Т. 1-4.
- Дворецкий — *Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь.* — М., 1958. — Т. 1-2.
- ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред О. С. Мельничук.* — К., 1982-2012. — Т. 1-6.
- Елистратов — *Елистратов В.С. Язык старой Москвы : Лингвоэнциклопед. словарь.* — М., 2004. — 797 с.
- ІЛІСУ — *Інтегрована лексикографічна система «Словники України» 3.1.* — К., 2007.
- Лучик — *Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. 3700 географічних назв.* — К., 2014. — 378 с.
- Номис — *Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М.Номис.* — К., 1993. — 728 с.
- Отин — *Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен.* — Донецк, 2004. — 411 с.
- СУМ — *Словник української мови : В 11 т.* — К., 1970-1980. — Т. 1-11.
- Фасмер — *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.* — М., 1964-1973. — Т. 1-4.

ЕРМОЛЕНКО С. С.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ОПИС ЕПОНІМІЇ: ПАРАМЕТРИ І ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено теоретичним і методологічним аспектам розроблення моделі опису й аналізу явища епонімії у мові. Запропоновано набір параметрів такої моделі й окреслено проблеми у їх застосуванні. Ці питання розглядаються в загальному контексті дослідження використання ономастичних одиниць у вторинному значенні.

Ключові слова: епонім, мотивація, вторинне використання, твірна одиниця, власна назва.

**КОМІСІЯ СЛОВНИКА ЖИВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ У СПРАВІ СВУ: ГРИГОРІЙ
КОСТЯНТИНОВИЧ ГОЛОСКЕВИЧ
(За матеріалами ОДПУ)**

Статтю присвячено 100-річчю початку роботи над академічним «Російсько-українським словником» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова 1924–1933 рр. Досліджено екстралінгвальні й екстралінгвістичні умови, у яких виформовувалася національна ідентичність української лексикографії поч. XX ст. Зокрема, висвітлено діяльність Комісії словника живої української мови крізь призму справи СВУ, особистостей авторів Словника, зокрема Г. К. Голоскевича, як учасників процесу.

Ключові слова: Російсько-український словник 1924–1933 рр., Комісія словника живої української мови, справа Спілки визволення України, лексикографія, Григорій Голоскевич, репресії.

Відзначаючи 100-річчя початку роботи над академічним «Російсько-українським словником» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова 1924–1933 рр. (далі — РУС або Словник)¹, а також 100-річчя від дня заснування Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, зокрема Архівної картотеки як лексико-ілюстративної бази Словника², зосередьмо увагу на трагічній сторінці цієї історії — справі СВУ — через висвітлення діяльності авторів Словника як учасників процесу.

¹ Російсько-український словник / Ред. А. Ю. Кримський, С. О. Єфремов : В 4 т. — К., 1924–1933. — Т. 1–3. Після створення Комісії словника живої української мови тип і назву словника було змінено, що, утім, не відбилося в назві Комісії.

² Архівна картотека — це лексико-ілюстративний матеріал Комісії словника живої української мови Всеукраїнської Академії наук, що у 20-х рр. XX ст. укладала культовий сьогодні «Російсько-український словник» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Цінність її полягає в тому, що вона містить матеріали знищеного 1933 року 4-го тому «Російсько-українського словника». Уперше від 30-х рр. картотека стала об'єктом наукової уваги саме як матеріали репресованої Комісії, понад півстоліття їх вважали втраченими. Сьогодні ж є можливість повернути їх до мовно-культурного процесу, оптимізувати науково-дослідну роботу, зокрема відтворити словникові матеріали зниклого 4-го тому, адже Архівна картотека — єдиний натеper віднайдений ресурс, що містить фахово опрацьовані мовні джерела словника, які мають велику цінність для відновлення автентики українського мовомислення. Матеріали картотеки слугують важливим дороговказом на шляху усунення тривалого російщення української лексики та становлять цінний ресурс для створення словників української мови XXI ст. (Тищенко О. М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. І. Лексична картотека: історія створення та репресій // Укр. мова. — 2016. — № 2. — С. 44–71).

Як відомо, процес Спілки визволення України (СВУ) — це показова, сфальшована наприкінці 1920-х років ОДПУ ³ справа, що викривала вигадану антирадянську організацію серед української інтелігенції. Метою процесу було дискредитувати провідних діячів української культури та громадського життя в межах централізованої політики геноциду української нації, здійсненого пізніше урядом СРСР у 1932–1933 роках ⁴. Серед засуджених — професорів, студентів, учителів, священників та ін. — були й автори РУС. Понад те, саме цю академічну групу в Інституті української наукової мови ВУАН, яка створювала РУС — Комісію словника живої української мови (далі — КСЖУМ), — було «призначено» осередком СВУ в Академії, а С. О. Єфремова — очільником «ворожої» організації.

«Російсько-український словник», або «Академічний словник», — велична, трагічна й загадкова сторінка українського мовознавства, культури й історії. Народжений у часи національного піднесення, уже за кілька років, у період сталінських репресій, Словник отримав тавро націоналістичного, а отже, ворожого, шкідницького. Репресували й ліквідували як авторів, так і сам Словник: перші 3 томи було вилучено з обігу й сховано у спецфондах, а 4-й том, уже підготовлений до друку, знищено. Очистили також «від націоналістичного мотлоху» і картотеку словника (яка в 50-х рр. XX ст. отримала умовну назву «Архівна») ⁵. Такий вирок чи не найпереконливіше свідчить про потужність цієї праці — і мовну, і націєтворчу.

Однак була ще одна причина репресувати РУС: за даними слідства ОДПУ, у створенні Словника брали участь саме члени СВУ, а головню — С. О. Єфремов (редактор 3-го й 4-го томів РУС), якого засудили як ватажка цієї антирадянської організації. 3-поміж авторів РУС у справі СВУ було заарештовано: С. О. Єфремова ⁶, Г. К. Голоскевича ⁷, В. М. Ганцова ⁸ та А. В. Ніковського ⁹. З об'єктивних причин не провадилося справи СВУ щодо

³ ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління (рос. ОГПУ) при РНК СРСР — політична спецслужба при РНК СРСР, створена 15 листопада 1923 року. ОДПУ спеціалізувалася на боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, на забезпеченні державної безпеки і боротьбі з чужими радянській владі елементами.

⁴ Процес відбувся над 45 керівниками і провідними діячами СВУ (від 9 березня до 19 квітня 1930 р.). Усього до судового процесу 1930 р. залучено 474 особи, засуджено до розстрілу — 15, до концтаборів — 192, вислано за межі України — 87, засуджено умовно — 3, звільнено від покарання — 124 особи (*Шаповал Ю. І.* Спілка визволення України // *Енциклопедія історії України* : В 10 т. — К., 2012. — Т. 9. — С. 751).

⁵ *Тищенко О. М.* Зазнач. праця.

⁶ С. О. Єфремов. У липні 1929 р. заарештовано й звинувачено в організації і керівництві СВУ. У квітні 1930 р. засуджено до 10-річного ув'язнення з суворого ізоляцією. Перші 7 років ув'язнення відбував у Ярославському політизоляторі, потім його переведено до Володимирської тюрми. З 1939 р. доля невідома, за іншими даними — помер за рік до звільнення. Реабілітований 1989 р. (*Українська мова* : *Енциклопедія* / *Редкол.*: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — 3-є вид., виправл. і доповн. — К., 2007. — С. 188).

⁷ Г. К. Голоскевич. 17 серпня 1929 р. заарештований як член СВУ і засуджений на 5 років ув'язнення, яке відбував спочатку в Ярославлі, потім у Тобольську, де наклав на себе руки. Реабілітований 1989 р. (Там же. — С. 106–107).

⁸ В. М. Ганцов. Репресований за справою СВУ у 1929–46, 1949–56 рр. Реабілітований 1989 р. (Там же. — С. 93–94).

⁹ А. В. Ніковський. Заарештований 23 липня 1929 у зв'язку з процесом над СВУ і засуджений на 10 років. Після звільнення у квітні 1940 р. переїхав до Ленін-

М. М. Грінченкової¹⁰. Не був арештований, однак зазнавав утисків з 1929 р. аж до арешту 1941 р. А. Ю. Кримський¹¹. Уникли арешту й переслідувань М. Я. Калинович¹² та В. Г. Ярошенко¹³.

У сучасній українській дослідницькій та публіцистичній літературі переважає думка, що насправді СВУ не було як організації, це — провокаційна вигадка ОДПУ. На користь цієї теорії згадують численні провадження інших показових процесів всесоюзного масштабу (Шахтинський процес 1928 р., справа Промпартії у грудні 1930 р. або Справа «Союзу визволення Білорусі» 1930–1931 рр.¹⁴), які мали суто політичну мету. Однак стверджувати, що жодного противладного руху в Україні не було, не варто, оскільки не бачити антиукраїнських проваджень і не намагатися їм протидіяти свідомо інтелігенція не могла. Імовірно, підсудні на процесах СВУ були патріотами й активно працювали для українського національно-культурного відродження 1920-х рр., але вони робили це спонтанно, без системної всеукраїнської діяльності, координованої, як стверджувало слідство, еміграцією. Так, Н. Павлушкова (сестра одного з підсудних) твердила, що «СВУ як організація являла собою центр з дуже вузького кола людей, не більше 12–15, без міцно організаційно оформленої периферії», а зізнання підсудних на процесах СВУ були вимушеними¹⁵.

У контексті дослідження РУС вважаємо доцільним вивчати як лінгвальні й лінгвістичні, так і екстралінгвальні й екстралінгвістичні фактори, умови, у яких формувалася національна ідентичність української лексикографії початку ХХ ст. Звісно, процес СВУ був у полі зору не одного дослідження, проте в цій розвідці нас цікавить те, що саме Комісією словника живої української мови влада й розглядала як так звану п'ятірку — найменшу структурну ланку СВУ, нібито наявну в кожній організації, якою займалося ОДПУ. Тобто ворожим осередком у ВУАН були саме словникарі, а головним терористом — один з редакторів РУС академік С.О. Єфремов.

града, де помер під час блокади у роки війни (за іншими даними — доля невідома). Реабілітований 1989 р. (Там же. — С. 431).

¹⁰ М. М. Грінченкова. Померла 1928 р. — до початку справи СВУ (Там же. — С. 127).

¹¹ А. Ю. Кримський. Із 1929 р. академіка почали переслідувати, позбавляти посад. У 1930-х рр. А. Ю. Кримський був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. 20 липня 1941 року його заарештовано співробітниками НКВС, звинувачено в антирадянській націоналістичній діяльності й ув'язнено в одній із тюрем НКВС у Кустанай (тоді Казахська РСР, СРСР, нині — Костанай, Казахстан). 25 січня 1942 р. Агатангел Кримський помер у лазареті Кустанайської загальної тюрми № 7. Реабілітований 1957 р. (Там же. — С. 295).

¹² М. Я. Калинович. Із 1924 р. — науковий працівник АН УРСР. У 1930–1949 рр. був завідувачем відділу загального мовознавства, директором Інституту мовознавства АН УРСР. Із 22 лютого 1939 р. — академік АН УРСР, академік-секретар відділення суспільних наук. У липні 1941 року Михайла Калиновича евакуйовано з майже 400-ми академіками, членами-кореспондентами та іншими науковими працівниками Академії наук УРСР до Уфи, столиці Башкирії (Там же. — С. 253).

¹³ В. Г. Ярошенко. Позаштатний постійний співробітник КСЖУМ (1926–1927 рр.), штатний співробітник, член-редактор сільськогосподарського відділу Інституту української наукової мови ВУАН (1927–1930 рр.), науковий співробітник Інституту мовознавства ВУАН (1930–1935 рр.). Після звільнення вчителював у Києві, після війни — редактор видавництва «Радянська школа» (Там же. — С. 846).

¹⁴ Процес Спільки визволення України. — https://uk.wikipedia.org/wiki/Процес_Спільки_визволення_України.

¹⁵ Там же.

У розсекречених архівах СБУ зберігаються матеріали процесу СБУ, серед яких є справи трьох членів КСЖУМ — Г. К. Голоскевича, А. В. Ніковського та С. О. Єфремова (справи В. М. Ганцова досі не виявлено). Матеріали містять переважно довідки про ув'язнення, описи справ, протоколи допитів, зізнання, розкаяння, додаткові свідчення тощо. Частина з них ув'язнені написали власноруч, частина — це передруковані копії наявних рукописів або друковані оригінали (принаймні рукописів до яких не долучено). Томи є не всі (скажімо, матеріали на С. О. Єфремова були зосереджені в 34-х томах, приступні тільки чотири ¹⁶); речових доказів, зазначених в описах (напр., вилучена література), напевно, не збереглося в повному обсязі.

Цитуючи матеріали справ, подаючи узагальнений зміст протоколів, зізнань і розкаянь, з відомих причин залишаємо поза висновками достовірність аналізованої інформації та відповідність кожного твердження, кожного слова реальним фактам. Головне завдання — вибирати із загальної картини слідства відомості, що стосуються діяльності КСЖУМ, її співробітників, створення РУС.

У цій статті йтиметься про КСЖУМ крізь призму справи Г. К. Голоскевича.

Г. К. Голоскевич, як зазначено у справі СБУ, «член Комісії Словника Живої Мови (з 19[...]) та Діалектологічної комісії (з 1929) і член бібліотечного т-ва (з 1929)»,¹⁷ у перші дні арешту стверджує, що не брав участі в антирадянських заколотах і підпільних організаціях. Проте наприкінці допиту він зазначив, що «коли б С. О. Єфремов сказав би мені у вічі, що я є член підпільної організації, то тоді я б це підтвердив»¹⁸. Г. К. Голоскевич стверджує: «У Ц.Р. я підтримував лінію своєї партії — ес-ерів. У Києві я зв'язався з центром нашої партії — Єфремовим С. О., Ніковським А. В. і брав участь у партійних засіданнях, що відбувалися в приміщенні контори й редакції укр. газети “Нова Рада” (на Інст. вул.)»¹⁹.

Уже за два — три ²⁰ дні свідчення змінилися: «наша Акад. Комісія Словника Живої мови була в ідеологічному зв'язку з БУД'ом і антирадянські розмови та настрої, признаюся щиро і відверто, панували серед нас (маю на увазі себе, В. М. Ганцова, О. Т. Андрієвську)»²¹. БУД — Братерство української державності, українська таємна організація, заснована навесні 1919 р. в Києві. Підтримувала зв'язки з урядом Української Народної Республіки за кордоном. Провідну роль у діяльності БУД відігравав С. О. Єфремов. 1924 р. організація саморозпустилася²².

¹⁶ ГДА СБ України. О.Г.П.У. Дело № 215471 «СБУ» (Єфремов С. А). — Т. 11, 12, 14, 207 (усередині 5 томів. — О. Т.). Архив учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР. След. ФОНД. Арх. № 47757 в 237 томах. 67098 — ФП. Учтено в 1962 году. Розсекречено 20.06.2011. № 24/35/4-301.

¹⁷ ГДА СБ України. О.Г.П.У. Дело № 215471 «СБУ» (Голоскевич Г. К.). — Томи № 99, 100. Архив учетно-архивного отдела КГБ при Сов. Министров УССР. След. ФОНД. Арх. № 47757 в 237 т. 67098 — ФП. Учтено в 1962 году. Розсекречено 20.06.2011. № 24/35/4-301. — Т. 99. — С. 7. (тут і далі цитуємо за правописом оригіналу.)

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. — Т. 100. — С. 10.

²⁰ Г. К. Голоскевич «почав 6-го вересня признаватися у своїй участі в двох підпільних контр-революційних українських організаціях, що ними керував академік С. О. Єфремов» (там же. — С. 14).

²¹ Там же. — Т. 99. — С. 26; Т. 100. — С. 13.

²² Підкова І.З., Шуст Р. М. Довідник з історії України : В 3 т. — К., 1995.

Самій Комісії слідчі відвели особливу роль — роль осередку СБУ в Академії, роль однієї з п'ятирок, які сотнями було «виявлено» по всій Україні як ланки таємної організації на різних підприємствах, у товариствах, колективах. За даними справи: «Особовий склад Комісії Словника Живої Укр. Мови: Голова комісії — акад. А. Ю. Кримський; члени редактори: Ганцов В. М. (він і керівник Комісії), Голоскевич Г. К., Ніковський А. В., Грінченкова М. М. (померла 15.VII-28 р.), Ярошенко В. Г. (з м. листопада 1928 р., замість М. М. Грінченкової), наук. співробітник О. Т. Андрієвська і діловод бібліотекар А. М. Яременкова. Близький до Комісії акад. С. О. Єфремов — головний редактор III і IV т. академічного Рос. Укр. Словника; I і II т. Словн. редакції акад. А. Ю. Кримський»²³.

Г. К. Голоскевич свідчить: «Радянська влада, влада більшовиків здавалася тоді мені чужою, московською, насильницькою, окупантською, як і багатьом укр. інтелігентам <...>. Я взімку 1920–21 року іноді заходив до В. М. Ганцова <...>, мого товариша в акад. праці (у ВУАН ми працювали з м. лютого 1919 року), де переховувався С. О. Єфремов <...>, і обмінявся з С. О. своїми антирадянськими настроями, розмовами. Такі-ж розмови провадилися і в нашій академічній Комісії — Комісії складання Словника Живої укр. Мови, між мною, В. М. Ганцовим і О. Т. Андрієвською (секретар бібліотекар Комісії). У таких антирадянських розмовах брав участь покійний П. Я. Стеблицький, який часто заходив до нашої Комісії і працював у нашому приміщенні, бо в його кімнаті було холодно»²⁴. Щодо мовної палітри справи зазначимо: одразу впадає в око насильницьке «співжиття» колоритних рис, властивих мовознавцю Г. К. Голоскевичу, та мовних штампів гебістської новомови.

У «Розкайнанні» Г. К. Голоскевич визнає С. О. Єфремова за керівника СБУ та згадує про нього в надзвичайно високому регістрі: це науковець, «авторитет котрого досі був для мене великий і дорогий», і водночас це — «прапор українського національно-шовіністичного руху, під яким стояли всі вороже настроєні проти Радвлади елементи як міста, так і села», і виказуючи якого, Г. К. Голоскевич відчував особисту тривогу, «боязнь» за його (і колег) долю²⁵. Таке зізнання щодо С. О. Єфремова, за словами Г. К. Голоскевича, компрометує «всю ту частину Української інтелігенції, що, приховуючись під маскою лояльності, ввесь час боролися усіма засобами проти Радвлади, намагаючись її скинути»; «від дня мого першого признання на слідстві минуло три доби і за цей час я встиг проаналізувати своє контр-революційне минуле <...>»²⁶.

Ставлення до іншого члена Комісії та редактора РУС — А. Ю. Кримського суттєво відрізнялося, як пояснював сам Г. К. Голоскевич, «двоїстиною» академіка. А. Ю. Кримський — неодмінний секретар ВУАН (до травня 1928 р), голова КСЖУМ, головний редактор 1-го та 2-го томів РУС. Г. К. Голоскевич зазначає, що А. Ю. Кримський часто бував у Комісії — й у справах, і «просто — поговорити, побачитися. Відношення між членами комісії і Аг. Ю. Кр. — дружні, товариські, хоча й бували на ґрунті спільної праці, гострі конфлікти між нами»²⁷. Справді, підтвердженням цього є вислови

²³ ГДА СБ України. — Т. 100. — С. 44.

²⁴ Там же. — С. 10.

²⁵ Там же. — С. 14.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. — С. 42.

А. Ю. Кримського та самого Г. К. Голоскевича у приватному листуванні, за якими бачимо: конфлікти бурхливо виникали, однак наукова виваженість і людська порядність усіх членів колективу сприяли швидкому налагодженню стосунків²⁸.

Окрім наукових та особистих, побутових питань, «в Комісії А. Ю. проводив щирі розмови на політичні теми, з яких виявлялися часто-густо його антирадянські настрої, думки, організування політичних змін, скарги на тяжке сучасне життя»²⁹. «Двоїстина» А. Ю. Кримського виявлялася, на думку Г. К. Голоскевича, у тому, що «в його було два обличчя — одно — більшовицьке, комуністичне (наявне ж тільки на показ, для Влади), друге — антирадянське, контр-революційне, єфремівсько-петлюрівське». Ці дві маски, каже Г. К. Голоскевич, — загадка: «хто ж він»³⁰. Прилюдно (на офіційних заходах, з пресою тощо) А. Ю. Кримський «афішував себе більшовиком, комуністом, щирим радянським», а у приватних розмовах «А. Ю., мов виправдовуючись, говорив: “Я проститутка — мушу це робити”»³¹, «тобто такою тактикою захищати ВУАН, частина якої, розуміється, вороже ставилася до Радвлади»³².

Активно займаючись словниковими справами (особливо після усунення його з посади неодмінного секретаря ВУАН), А. Ю. Кримський часто бував у справах у Комісії живого словника української мови. Звичайно «розмови» він проводив між Г. К. Голоскевичем, В. М. Ганцовим та О. Т. Андрієвською³³. У лютому 1929 р. Г. К. Голоскевича здивувала й збентежила поведінка академіка, коли той у відповідь на слова прискорити видання РУС «несподівано кинув думку: “хто його знає, що буде на весні”, маючи на увазі становище радянської влади³⁴ і можливість війни³⁵, «і знову вставало питання: хто ж він. Більшовик — чи петлюрівець. Комуніст — чи контр-революціонер. І мимохіть набігала відповідь — “Лукавий царедворець”»³⁶. Цікавий ще один коментар ув'язненого лексикографа: «Цю двоїстість, ці дві маски — показну радянську і справжню антирадянську — А. Ю. Крим. носил[в] і сполучав, як на мене, легко, без внутрішньої колізії, боротьби»³⁷.

Щодо А. В. Ніковського, який повернувся з еміграції для участі в КСЖУМ, то деякі відомості Г. К. Голоскевича не збігаються з даними у справі С. О. Єфремова.

Своє прагнення повернути А. В. Ніковського до України академік С. О. Єфремов обґрунтовував тим, що серед емігрантів є люди, які «не дуже були скомпромітовані перед Радянською владою» і яким «треба вертатися сюди, на ґрунт, де можлива робота», а це сприяло б посиленню наукових ресурсів. «Свою цю думку я знайшов спосіб переказати давньому своєму товаришу і приятелю А. Ніковському, що жив тоді в Берліні, і знайшов у

²⁸ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / Відп. ред. вип. В. А. Кучмаренко. — К., 2005. — Т. 2. — 358 с.

²⁹ ГДА СБ України. — Т. 100. — С. 42.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. — С. 43.

³² Там же. — С. 107.

³³ Там же. — С. 44.

³⁴ Там же. — С. 107.

³⁵ Там же. — С. 129.

³⁶ Там же. — С. 44.

³⁷ Там же. — С. 107.

нього повне спочуття»³⁸, згадував С. О. Єфремов. Далі академік пояснює: «Ці зносини з 1923–1924 рр., в яких я пропонував Ніковському повернутися на Україну, беручи на себе улаштувати цю справу з офіційного боку, закінчилась тим, що Ніковський <...> погодився на мою пропозицію. Тоді я використав попереднє становище Ніковського в Академії, де він був до еміграції за керівничого в Комісії Словника живої мови, й удався до Першого Відділу і до Спільного Зібрання Академії з пропозицією клопотатися перед владою про дозвіл на поворот Ніковському на Україну. Мотивував я це тим, що справа з видання словника російсько-українського визнано за ударну, а тим часом тямущих працівників не багато і справа затримується, а тому, щоб прискорити її, треба виклопотати дозвіл на поворот Ніковському, знавцеві української мови й досвідченому філологові, який до того ж, одійшов от політичної роботи і прагнув до наукової діяльності»³⁹. У результаті такої подачі С. О. Єфремова влада задовольнила клопотання Академії в березні 1924 р.

Перед від'їздом до України А.В. Ніковський нібито отримав рекомендації від наради емігрантських діячів, що відбулася в Берліні на чолі з С. В. Петлюрою за участі Д. І. Дорошенка, В. К. Прокоповича, О. Я. Шулгина, В. В. Садовського⁴⁰. За матеріалами справи С. О. Єфремова, це були настанови «переказати на Україну, що треба готуватись до рішучої боротьби з Радянською владою», для чого треба було тримати зв'язок з еміграцією і водночас подбати про «якусь міцну організацію на Україні», спрямовану на таку боротьбу. А. В. Ніковський, повернувшись до України, цікавими розповідями про закордонне життя, про прагнення еміграції «закликав велике розворушення в київських українських кругах», свідчив С. О. Єфремов⁴¹.

Г. К. Голоскевич же зазначає, що «хотілося <...> почути від його (Ніковського. — О. Т.) про емігрантське українське життя», але про нього той «говорив мало, неохоче, характеризував його коротко: розпад, розклад і гниття», а тому в Г. К. Голоскевича склалося враження, що колега «розійшовся з УНерівськими колами, порвав з ними ідеологічний зв'язок», причини цього були неясні, Г. К. Голоскевич вважав, що «УНерівська справа збанкрутувала»⁴².

Зі справи Г. К. Голоскевича дізнаємося також, що А. В. Ніковський, повернувшись, працював у КСЖУМ як член-редактор і розказував про виклик до ГПУ (1926 р. або 1927 р.) з приводу конфлікту між С. О. Єфремовим, А. Ю. Кримським, М. С. Грушевським, про смерть Петлюри, про реакцію української громадськості на ці події. Засвідчуючи свою щирю повагу до А. В. Ніковського та захват ним як талановитою, освіченою, цікавою людиною, майстром українського слова, Г. К. Голоскевич висловив занепокоєння, що той «випивши міг сказати в ГПУ що-небудь лишнє. А в нас, у Комісії, говорилося багато лишнього, тоб то антирадянського»⁴³.

Щодо зізнань заарештованого, то чи не кожного дня з'являлися нові «карколомні» відомості. Ось у справі Г. К. Голоскевича виникає нове свід-

³⁸ Зізнання заарештованого по справі «СВУ» академіка С. О. Єфремова (примірник № 15) (ГДА СБ України. О.Г.П.У. Дело № 215471 «СВУ» (Никовский А. В.) — Т. 4 (фрагмент. — О. Т.)). — С. 14.

³⁹ Там же. — С. 14–15.

⁴⁰ Там же. — С. 15.

⁴¹ Там же. — С. 14–15.

⁴² ГДА СБ України. — Т. 100. — С. 53.

⁴³ Там же. — С. 53–54.

чення — про допомогу «ув'язненим політв'язням українцям» (а саме Дерещукові), яку було організовано в КСЖУМ у вигляді щомісячних внесків (2–3 крб): їх сплачували як члени Комісії, так і люди, близькі до неї; відав цією допомогою керівник Комісії В. М. Ганцов ⁴⁴. Пізніше Г. К. Голоскевич додає ще й про збір грошей на організацію української церкви та ремонт Софії ⁴⁵, а ще пізніше — про підписування членів комісії на пам'ятник Петлюрі у серпні—вересні 1927 р., про що, утім, сам не може говорити напевно ⁴⁶.

Окремий розділ у справі Г. К. Голоскевича присвячено «Комісії Словника Живої Української Мови» ⁴⁷, званої своєю працею над РУС. Це була найбільша в першому відділі ВУАН щодо кількості співробітників (штатних і позаштатних) і найавторитетніша структурна одиниця. Оскільки в приміщенні Комісії містилася приступна для всіх бібліотека Грінченків, людей там було багато — і наукових співробітників, і професорів, і академіків: «Комісія є наче центр громадської думки в академічних справах, в академічному житті на І-му Відділі. А. Ю. Кримський з думкою нашої Комісії коли не завжди рахувався, то принаймні завжди цікавий знати, як ставиться Комісія до того чи іншого факту з академ. життя» ⁴⁸.

У справі Г. К. Голоскевича регулярно зазначено: настрої та розмови в Комісії були *антирадянські* ⁴⁹. З-поміж наукової літератури, що надходила з-за кордону, був емігрантський «Літературно-Науковий Вісник», за ред. Донцова (фашиста)», а також інші антирадянські видання, які були приступні для читання членам Комісії. Також у Комісії «переховувався архів С. О. Єфремова» ⁵⁰. Пізніше К. Г. Голоскевич називає це «секретними документами» ⁵¹.

Жанр протоколів допиту передбачає упорядковані узагальнення щодо кожної події, постаті, установи, виду діяльності тощо. Так, можемо спостерегти, як щодня в процесі допитів у протоколах викристалізовувалися ключові категорії справи СБУ, її структура і завдання. Наступні сторінки містять усе чіткіші визначення, які дає допитуваний Г. К. Голоскевич: «Комісія Словника Живої Мови ВУАН — це був академічний гурток СБУ під керівництвом С. О. Єфремова. Така моя думка. Правда, у нас не було засідань у розмовах не згадувалося і назви СБУ, але ідеологічно ми були об'єднані, близькі. Лозунг — визволення України, був лозунгом у нас у всіх. Під комісією маю на увазі себе, Ганцова В. М. і Андрієвську О. Т.» ⁵². Таке формулювання, певно, ще раз засвідчує: в Україні справді панували антивладні, антирадянські настрої та прагнення вільної держави, однак системної організованої діяльності не було.

Проте з кожною сторінкою картина СБУ, зокрема її ланки у ВУАН, стає все чіткішою, зокрема вже докладно описано зв'язки СБУ в Україні та за кордоном ⁵³; орієнтацію СБУ (насамперед на закордон); структуру СБУ —

⁴⁴ Там же. — С. 64.

⁴⁵ Там же. — С. 72.

⁴⁶ Там же. — С. 113.

⁴⁷ Адреса: вул. Короленка, 54. — Там же. — С. 71.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. — С. 72.

⁵¹ Там же. — С. 112.

⁵² Там же. — С. 106.

⁵³ Там же.

згадувані вже п'ятірки, що згодом були переорієнтовані на професійні гуртки (можливо, так було зручно будь-які заходи, збори, дії професійних колективів ідентифікувати як дії ланок підпільної організації), керівники яких нібито тримали зв'язок з президією організації; тактику СВУ (поширення ідей через літературне товариство при ВУАН, українську автокефальну церкву тощо)⁵⁴.

Чіткішими стають і Голоскевичеві характеристики С. О. Єфремова: «з своєю ворожістю, непримиренством до Радянської влади ніколи не крився. завжди прямий і відвертий, він був і одверти[м] ворогом Радвлади. С. О. Єфремов був центр антирадянських настроїв <...>, керівником БУД'у <...>, організатором, ідеологом і керівником СВУ»⁵⁵.

Зрештою, свідчення Г. К. Голоскевича містять докладний опис процесу створення й розвитку СВУ в межах ВУАН, зокрема розмову з С. О. Єфремовим навесні 1926 р., з якої випливало: СВУ створено, «вона складатиметься з окремих п'ятьорок, що наша Академічна комісія, Комісія словника Живої мови буде екодомичною[академічною] п'ятіркою “СВУ”, якою я маю керувати». Щоправда, деталей розмови і того, за яких обставин вона відбулася, Г. К. Голоскевич не пригадує⁵⁶. Із цього моменту в протоколах інакше, як «академічна п'ятірка СВУ», пізніше — «академічний гурток СВУ», Комісію словника живої української мови не називають.

За свідченнями Г. К. Голоскевича, організаційні збори «п'ятірки СВУ» відбулися в жовтні 1926 р. з ініціативи С. О. Єфремова; присутні члени Комісії: В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, О. Т. Андрієвська⁵⁷. У середині 1927 р. до гурту ввійшли В. К. Дем'янчук та К. Рудинська (співробітники ВУАН), яких «завербував С. О. Єфремов»⁵⁸, тоді як Г. К. Голоскевич спілкувався з ними винятково у справах ВУАН. Восени 1927 р. відбулися «перші збори академічного гуртка “СВУ” у приміщенні <...> комісії», тобто реформованої в професійний гурток колишньої п'ятірки⁵⁹.

Про що ж йшлося на засіданні підпільного антирадянського гуртка?

У центрі уваги були справи академічні, а саме: враження С. О. Єфремова від його поїздки до Харкова на засідання колегії НКО, де обговорювали новий статут ВУАН, порядок обрання академіків тощо. Зокрема, С. О. Єфремов повідомив і про непорозуміння між ним та М.С. Грушевським. Г. К. Голоскевич зазначає, що і він сам, і колеги вважали: дії НКО з «оздоровлення» ВУАН зроблять Академію не українською, а цілком російською, тобто філією Всесоюзнаї академії. Як не прикро, вважає Г. К. Голоскевич, та сварка між академіками теж була не на користь ВУАН, однак відкрито С. О. Єфремова підтримала тільки М. М. Грінченкова⁶⁰.

Наступного разу збори відбулися в листопаді 1927 р., присутні: С. О. Єфремов, В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, О. Т. Андрієвська (можливо, і В. К. Дем'янчук). Саме на цьому засіданні, читаємо в протоколі допиту, С. О. Єфремов розказав про «організацію “СВУ”», її завдання, струк-

⁵⁴ Там же. — С. 125.

⁵⁵ Там же. — С. 107.

⁵⁶ Там же. — С. 125.

⁵⁷ Там же. — С. 126.

⁵⁸ Там же. — С. 127.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же. — С. 127–128.

туру, програму, для того, щоб В. М. Ганцов міг поінформувати за кордоном українську еміграцію» (той якраз мав виїхати в закордонне відрядження). При цьому Г. К. Голоскевич «деталів засідання» не пам'ятає, про директиви В. М. Ганцову теж нічого не знає («про ті директиви може, Єфремов при нагоді мені і розповідав, але я того не пригадую»), зате чітко згадує доручення, яке В. М. Ганцову дала М. М. Грінченкова: передати в Берліні Дорошенкові українську сорочку ⁶¹(!).

Здавалося б, якщо вже зізнаватися в антирадянщині, так до останку, але чому ж власне про «діяльність» СВУ її члени нічого не пригадують, окрім сухих протокольних даних? Питання риторичне.

Чергові збори «гуртка СВУ» відбулися в червні 1928 р. (так само в приміщенні КСЖУМ) з приводу статті С. О. Єфремова — відповіді академіку К. Й. Студинському ⁶², — та резонансу щодо неї в Україні. Колектив (Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, О. Т. Андрієвська) висловив побоювання про долю С. О. Єфремова, оскільки він обстоював і стару Президію ВУАН, і Українську Академію Наук, зокрема було згадано, що «коли Президія ВУАН була українська, своя» провадилося активне укладання українських словників ⁶³.

У лютому 1929 р. на «академічному засіданні» був і А. Ю. Кримський, тоді-то й відбулася розмова щодо прискорення видання РУС, ініційована Г. К. Голоскевичем, коли у відповідь на це А. Ю. Кримський сказав: «Хто знає, що буде на весні» ⁶⁴.

На цьому низка засідань підпільної організації закінчилася. С. О. Єфремов під час допитів зазначив, що «не в цих досить рідких зібраннях полягала суть роботи академічного гуртка, а в тих щоденних зустрічах, летючих маленьких зборах в 3–4 чоловіка, обмірковуваннях усяких подій <...>, саме цим способом витворювалася спеціальна думка, подавалися проекти <...>, які потім розходилися поміж членами СВУ, а через них і далі на неорганізовану масу співробітників <...>. Я принаймні цю постійну і систематичну, і головне — живу циркуляцію думок уважав за далеко кориснішу від упорядкованих зборів, од яких часто тхнуло нудьгою й формалістикою, що мертвили найживіші почування» ⁶⁵.

⁶¹ Там же. — С. 128.

⁶² К. Й. Студинський — український філолог-славист, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч, голова НТШ у Львові, академік ВУАН. 1924 р. за посередництва М. С. Грушевського налагодив взаємини з урядом УРСР. 19 квітня 1929 р. С. О. Єфремов запише в щоденнику: «Появився Студинський, — по 30 срібляників. Гнус». А 2 березня 1930 року К. Й. Студинського побили двоє оунівців у його кабінеті в НТШ через процес СВУ. Згодом у Львові поширилися чутки, ніби К. Й. Студинський є агентом НКВС. Унаслідок скандалу 29 лютого 1932 р. К. Й. Студинський був змушений скласти повноваження голови НТШ. Наступного року його виключили з ВУАН за «зраду», «колабораціонізм» і «фашизм». Після окупації Галичини Червоною Армією більшовики повернули Студинському звання академіка. Утім нотатки з приватного архіву К. Й. Студинського свідчать, що він не мав жодних ілюзій щодо радянської влади: просто шукав компромісу із завойовниками. У перші дні війни К. Й. Студинського разом із сином І. Я. Франка Петром евакуював НКВС (як і А. Ю. Кримського). Найімовірніше, їх заарештували за особистою вказівкою М. С. Хрущова та розстріляли у липні 1941 р. (Кирило Студинський. — <http://www.ttrada.te.ua/230>; Студинський Кирило Йосипович. — https://uk.wikipedia.org/wiki/Студинський_Кирило_Йосипович).

⁶³ Там же. — Т. 100. — С. 128–129.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же. — Т. 12. — С. 106.

У зв'язку з критикою першого тому РУС — звинуваченнями в архаїчності, ретроградності лексичного матеріалу, вигадуванні слів тощо, — до складу редакторського колективу другого тому було введено нових лексикографів — М. Я. Калиновича та В. Г. Ярошенка ⁶⁶. Щодо них позиція Г. К. Голоскевича однозначна: «Ярошенко лівих поглядів політичних, стоїть, як казали ми, на радянській платформі, а професор Калинович жодної участі в громадсько-політичному житті не бере» ⁶⁷. Ні з ними, ані з ким іншим «стороннім» Г. К. Голоскевич про СБУ не говорив і «нікого не завербував до нашого академічного гуртка “СБУ”» ⁶⁸.

І щоб увиразнити тло, на якому розгорталися «зізнання» «ворогів народу», наведемо два фрагменти справи Г. К. Голоскевича, і стилістика, і зміст яких цілком промовисті й не потребують, на нашу думку, коментарів:

«Викриваючи своє і моїх товаришів контрреволюційне минуле, широко й одверто признаючися в своїй антирадянській діяльності — нічого навмисне не ховаючи і не криючи, я роблю це не з шкурницьких мотивів, не для того, щоб сел[б]е реабілітувати, а єдино для того, щоб з корінням виврати, дощенту винищити в собі ту єфремівсько-петлюрівську ідеологію, що привела мене до контрреволюційної антирадянської діяльності, ту ідеологію, що ґрунтується не на диктатурі пролетаріату, трудящих мас, а на дру[і]бно-буржуазних засадах, ту загубну ідеологію, що не давала мені можливості не тільки працювати разом з Радянською владою, брати участь разом з трудящими усього союзуРСР в будівництві нового соціалістичного ладу, а навпаки — заставляла мене і моїх товаришів перешкоджати Радянській владі в її роботі, творити підпільні антирадянські організації, брати у них участь, орієнтуватися на всякі інтервенції, авантюри; роблю це <...> єдино для того, щоб вириваючи з корінням єфремівсько-петлюрівську ідеологію “єфремовщину”, осуджуючи і проклинаючи її, стати новою людиною, з новим політичним світоглядом, щоб широко і самовіддано працювати надалі разом з Радянською владою» ⁶⁹;

«Головне завдання я покладав у тому, щоб наша Комісія Словника Української Живої Мови, інтенсивно працювали над виданням акад. рос. укр. словника і одночасно підготовляли матеріали до тлумачного (толкового) словника української мови, щоб використати сприятливе ставлення (яке, вважаємо, здебільшого було заслугою критикованого Г. К. Голоскевичем «двоїстого» А. Ю. Кримського. — О. Т.) Радянської влади до українізації і асигновані Радянською владою кошти на видання словників. Я не раз зазначав у розмовах з членами нашої комісії, членами СБУ, що наш академічний рос. укр. словник потрібен не тільки більшовикам для українізації, але є велика культурна українська справа, що ми, як свідомі українці (розумів члени “СБУ”), культурні робітники, повинні використати цей момент, ці легальні можливості і зробити що найбільш для української культури. Так на нашу академічну працю, що збігалася з завданням “СБУ”, дивився і С. О. Єфремов, головний редактор III і IV т.т. словника, що завжди ціка-

⁶⁶ У першому випуску тому (1929 р.) вони були редакторами разом із попереднім колективом (В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова, А. В. Ніковський), а другий і третій випуски (1932, 1933 рр.) вони готували удвох як упорядники-редактори.

⁶⁷ Там же. — Т. 100. — С. 132.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Там же. — С. 113.

вився нашою роботою. На цю тему часто я розмовляв із А. Ю. Кримським, головою нашої Комісії і головним редактором I і II т.т. рос. укр. словника. <...> Зауважу, що академічною п'ятіркою гуртком власне керував С. О. Єфремов, який майже що дня заходив до нашої Комісії, бачився зі всіма нами, розмовляв з нами на академічні і політичні теми. Тому, мені, як керівникові, не було майже ніякої роботи.

Про роботу академічної п'ятірки гуртка: збирання грошей на допомогу політв'язням українцям (Дерещукові), на організацію української автокефальної церкви і ремонт Софії, пам'ятник Петлюрі, переховування документів С. О. Єфремова в бібліотеки Грінченків, про розмови див. мої попередні свідчення <...> Тепер вважаю підкреслити, що цю роботу члени нашої комісії (кажу принаймні про себе) провадили, як члени "СВУ"»⁷⁰.

Якщо не знати, що це — трагічні сторінки страшного часу, то тексти документів сприймаються як бездарний, безжальний фарс. Укотре підтверджено: щоб бути ворогом радянській владі, було достатньо просто любити свій народ і мати гідність працювати на його самоствердження. Часом здається, що наприкінці справи, веденої фанатичними особистами⁷¹, крізь огидну й потворну спробу ОДПУ зіпнути з мовознавців терористів, видати лексикографічні рутинні будні за активну злочинну організовану діяльність прозирає приречений, але гидливий в бік катів, трохи знущальний, але мудрий і всепереможний погляд України.

О. М. TYSHCHENKO

HRYHORIY KOSTIANTYNOVYCH HOLOSKEVYCH AND THE LIVING UKRAINIAN DICTIONARY COMMISSION IN THE CASE OF THE UNION OF LIBERATION OF UKRAINE (ULU): ODPU (JOINED STATE POLITICAL DIRECTORATE) ARCHIVAL MATERIALS

To the 100-th anniversary of the beginning of work on the academic «Russian-Ukrainian dictionary» edited by A. U. Crimskiy and S. O. Yefremov 1924–1933 (RUD). The article focuses on the work of the Commission of Dictionary of the Living Ukrainian Language in the case through the prism of the case (the Union of Liberation of Ukraine), through personalities of authors of Dictionary as participants of process. Exactly this academic group in the Institute of Ukrainian Scientific Language All-Ukrainian Academy of Sciences was «appointed» the center of ULU in the Academy, and S. O. Yefremov — the head of the «hostile» organization. In the context of research of the RUD it is expedient to study lingual and linguistic, extralingual and extra-linguistic factors, the conditions in which the

⁷⁰ Там же. — С. 132–133.

⁷¹ 28 квітня 1930 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Визнати за необхідне нагородження орденом Червоного Прапора за викриття СВУ — тт. Козельського, Брука, Ушакова, Горожаніна [Кудельського], Загорського, Іванова В. Т., Розанова, Леонюка». Як згадував Борис Матушевський, один із слідчих у справі СВУ, старший оперуповноважений Київського окружного відділу ДПУ Соломон Брук на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо — перестріляємо». А іншому підсудному, Григорію Голоскевичу, авторові «Словника живої української мови», той же Соломон Брук говорив: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, — не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо». Пізніше С. Брук наклав на себе руки (*Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. — http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2012_22/22.pdf).

national identity of the Ukrainian lexicography of the early twentieth century was formed. In the declassified archives of the Security Service of Ukraine, materials of the process of ULU are stored, among which there are cases of three members of the Commission of Dictionary of the Living Ukrainian Language: H. K. Holoskevych, A. V. Nikovskiy and S. O. Yefremov. This article discusses the Commission of Dictionary of the Living Ukrainian Language through the prism of the case H. K. Holoskevych. It was once again confirmed: to be an enemy to the Soviet power, it was enough simply to love people and have the dignity to work for his self-affirmation.

Key words: Russian-Ukrainian dictionary 1924–1933, the Living Ukrainian Dictionary Commission, the case of the Union of Liberation of Ukraine, lexicography, Hryhorii Holoskevych, repression.

СТАНОВЛЕННЯ ПРИСВІЙНОГО ЗАЙМЕННИКА ТРЕТЬОЇ ОСОБИ МНОЖИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті розглянуто функціонування присвійних займенників третьої особи множини *їх* і *їхній* в українській мові XIX–XXI ст. Дослідження здійснено на базі Генерального регіонально анотованого корпусу української мови. До 1870-х рр. варіант *їхній* не зафіксовано в текстах корпусу і до початку XX ст. його вживали мало. У 20–30 рр. варіант *їхній* стає значно поширенішим у літературі, словники XX ст. його підтримують і він закріплюється в узусі. На початку XXI ст. спостерігаємо збільшення частки вживання присвійного займенника *їх* у нехудожніх текстах, хоч основним варіантом залишається *їхній*, у художніх текстах *їхній* також домінує.

Ключові слова: грамати́ка української мови, історичний розвиток, корпус, статистика, присвійний займенник.

Присвійний займенник 3-ої ос. мн. *їхній* у східнослов'янських мовах з'явився пізно і був по-різному сприйнятий українською, російською та білоруською літературними нормами: в українській і білоруській мовах займенник *їхній* був кодифікований, а в російській літературній мові не закріпився і часто вживається як маркер неграмотної мови¹. У сучасній українській мові присвійні займенники *їх* та *їхній* уживають як варіанти, причому бажаним з погляду літературної норми вважається новий варіант — *їхній*.

Статтю присвячено дослідженню вживання присвійних займенників *їх* та *їхній* в українській літературній мові XIX–XXI ст. у текстах різних функціональних стилів з огляду на історію унормування *їх/їхній*, а також на ті чинники, що в різні часи впливали на цю варіативність. Дослідження здійснено на матеріалі Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК: uasocpus.org), який містить художні, наукові, публіцистичні та ін. тексти 1818–2018 рр. з усіх регіонів України і багатьох країн діаспори; обсяг корпусу — 200 млн словоформ. У корпусі ми шукали сполучення *їх* у значенні присвійного займенника з будь-яким іменником і порівнювали з кількістю сполучень слова *їхній* з іменником у тих самих текстах. Так було проаналізовано вживання присвійних займенників третьої особи множини в творах 35 авторів XIX — першої половини XX ст. Текстів другої половини XX — поч. XXI ст. у корпусі значно більше, тому для цього періоду було обрано іншу методику дослідження: проаналізовано варіативність *їх/їхній* у межах 26 частотних вільних сполучень присвійного займенника з іменни-

¹ Добрушина Е. Р., Сичинава Д. В. Кочующая норма, или Микродиахронические происхождения слова *ихний* в русском, украинском и белорусском языках // Вопр. языкознания. — 2015. — № 2. — С. 41–54.

ком, причому обрано іменники різної стильової належності, також досліджено динаміку варіативності *їх/їхній* у межах певних сталих словосполучень.

Автори XIX ст. вживали займенник *їхній* дуже рідко. Не знайдено жодного прикладу вживання *їхній* у творах Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, А. Свидницького, Марка Вовчка, О. Стороженка, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, В. Стефаника. Займенник *їхній* з'являється в текстах корпусу з другої половини XIX ст. При основному варіанті *їх* випадки вживання слова *їхній* трапляються у творах І. Франка, П. Мирного:

«— Гей діти, — озвався він до монголів *їхньою* мовою — далі на них!» (І. Франко, «Захар Беркут», 1882); «Нам не спадає навіть на думку дошукуватися автора кожної поодинокі пісні, а щодо *їхньої* хронології, то тільки великі історичні періоди залишають на них свої специфічні риси» (І. Франко, «Як виникають народні пісні», 1887); «<...> Нове покоління <...> піднесло претензії до польської народності і намагалося висунути претензії до *їхньої* релігії, засудивши її» (І. Франко, «Семітизм і антисемітизм в Галичині», 1913). «<...> Їм страшно було подумати: що, не дай боже, як стрінуться *їхні* мутні від страху та жалю очі з її очима» (П. Мирний, «Хіба ревуть воли як ясла повні», 1875); «Гриць тільки роззявить рота та дивується на вільне веселе життя товариства, на *їхні* забавки та всякі заміри» (П. Мирний, «Повія», 1884).

У 1880-90-ті рр. окремі приклади вживання займенника *їхній* знаходимо в творах О. Кониського, Дніпрової Чайки, Л. Старицької-Черняхівської, Б. Грінченка, М. Драгоманова, У. Кравченко, Т. Зіньківського, І. Гавришкевича, О. Кобилянської — переважно це художні твори.

Михайло Старицький першим з авторів у корпусі майже однаково часто вживає обидва займенники:

«[Дмитро] <...> А жалошів — у *їх печінках* не було звіку!» («Не судилось», 1881), «[Михайло] А як я не схочу *їхнього рятунку*?» (там же), «[Устя] А проклинав як: щоб і халера, і чума на *їх голову*, щоб виздыхали цілим кодом!» («За двома зайцями», 1883), «[Голохвостий] <...> А вони заклали сібе в голову, що я на *їхніх дочок* задививсь» (там же), «З правого боку — кінці лаштунків. Середина — вільний для акторів і *їх виступів* прохід» («Талан», 1893), «[Маринка] <...> Та я *їхнього й мізинця* не стою!» (там же, 1893), «[Лучицька] (збентежено). Тікати, тікати звідсіль! Няню! Беріть <...> тільки мою шкатулку <...> а *їхнього* — ні рубця <...> » (там же), «Він вимагав <...> не видирати від оборонців своєї країни *їх права*, не знущатися над *їх святою вірою* <...> » («Облога Буші», 1894), «Він зна цей народ <...> не чіпайте тільки *їхньої волі, їхньої віри, їхніх звичаїв*, — і вони на свої перса дужі здіймуть увесь тягар наскоків хижого азіата» (там же), «[Андрій] <...> Нагнали ми холоду бузувірам, поплундрували *їх кубла*» («Маруся Богуславка», 1899), «А де ж пробуває те чудо? [Мурза] В Богуславі <...> дочка *їхнього мUEDзина* <...> » (там же).

У листах, публіцистичних та прозових творах Лесі Українки знайдено 29 уживань присвійного займенника *їхній*, наприклад:

«<...> Хоч я через ті хвили разів зо два здорово напилась гірко-солоної води, але зате хвили так славно несуть і колишуть, що можна їм простити *їхні*

бридкі жарти) («Листи», 1870), «Коли б ви знали, як мені обридли усі лікарі і їхні ліки» («Листи», 1890), «<...> Дехто з них кидав побіжний погляд на Софію, вона ж сиділа, гордо здійнявши голову, так, мов її зовсім не обходили ні паничі, ані їхні погляди» («Жаль», 1893), «Ось коротенька записка, сама перша, писана в початку знайомості їхньої» («Голосні струни», 1897), «Хвалою стрічають його задні товариші, бо він віддалив хвилину черги їхньої, і він марить, що він *проводар їхній*» («Примара», 1905), «<...> Служниця кілька раз викликала пані в малу кухню, через яку і я переходила, бо то був єдиний хід в їхню *господу*» («Розмова», 1908).

Варіант їх письменниці вживала частіше (93 рази), а в публіцистичних працях — майже тільки його:

«Се ж його рідне село, а дівчина — *їх сусідка*» («Лелія», 1890), «Запевне, Ви маєте право і навіть повинні критично дивитись на українців, *їх мову і працю*» («Листи», 1893), «Обличчя тих людей були виразно орієнтального типу, *їх чорні гострі очі* пильно оглядали всі речі в кімнаті» («Жаль», 1893), «Тільки одна із *їх сім'ї* (жінка меншого брата) не держалась *їх віри*» («Листи», 1895), «Чи не пора ж нам, товариші, взяти хоч яку частку *їх праці* на себе?» ([Лист до товаришів], 1895), «Там стояли: молитовник, «краткий катехизис», закон божий, «задачник», арифметика та скільки тоненьких букварів, я забула ймення *їх авторів* — все якісь невідомі» («Волинські образки. 1. Школа», 1895), «А що вийшло з *їх пропаганди?*» («Не так ті вороги, як добрі люди», 1897), «Вони гомоніли все тихше і тихше, і з *їх гомону* виникала пісня, безнадійна і хмура, як туманна ніч на морі» («Голосні струни», 1897), «У панночки були чудові чорні очі, немов оксамитні, *їх погляд* міг би бути глибокий, тихий» («Над морем», 1898), «Кобиланська, може вважатися наступником Федьковича, він так само, коли ще й не більше, близький до селян, до *їх мови і світогляду*» («Писателі-русини на Буковині», 1899), «Ви знаєте, я люблю Ваші наукові твори, хоч я і кругла профанка в таких матеріях. Я люблю *їх стиль, їх тон*» («Листи», 1905), «<...> Давні люди уявляли собі, що той «утрачений рай» не зник со світу, а існує-таки десь, на землі чи на небі, і в *їх часи*, та й існуватиме вічно» («Утопія в белетристиці», 1906).

У творах Михайла Коцюбинського знайдено 30 прикладів уживання слова *їхній*, напр.:

«— Ти працюєш для *їхнього* добра, для *їхньої* користі, а вони тебе в хату не пускають, варвари!» («Для загального добра», 1895), «А хто перекаже отцю-неньці про смерть *їхнього* сина, хто потішить бідну жінку, діточок дрібних?» («На крилах пісні», 1895), «<...> Пригортає він її, розмовляє про *їхнє* весілля, спільне життя» («Пе коптьор», 1896), «Всю *їхню* красу й тепло забрала ота <...> мачуха Маріцца» («Відьма», 1898), «Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з *їхнім*» («Дорогою ціною», 1901), «Вони знищили *їх* царство, зруйнували *їхні* оселі, *їхнє* добро, цвітущий, як квітка, край обернули в пустиню» («В путях шайтана», 1902), «Може, то не Естерка говорить, а *їхня* доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність» («Він іде», 1906), «Побачить жінку і *їхнє* життя, згадають колишнє» («В дорозі», 1907), «Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і *їхні діти*» («Дебют», 1909), «Люди плакали і кричали, а мені лицемірними здались

і їхні жалі, і страх злочину» («Лист», 1911), «Дикі, пристрасні сварки, як злива, розсікали їхнє життя» («Сон», 1911), «Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків» («Тіні забутих предків», 1911).

Однак у нього також переважає варіант *їх* у значенні присвійного займенника у творах 1891–1912 рр. (63 вживання).

У словнику Б. Грінченка займенник *їхній* подано як варіант до основного присвійного займенника *їх*: «Їхній, -я, -є. = Їх»². На початку ХХ ст. обидві форми вже широко вживаються як варіанти не лише в художній літературі, а й у багатьох публіцистичних і наукових текстах М. Драгоманова, М. Аркаса, С. Петлюри, С. Єфремова, В. Степанківського, Н. Кибальчич, А. Кашенка, у газетах «Діло», «Краківські вісті» та ін.

У художніх і публіцистичних творах В. Винниченка 1902–1924 рр. зафіксовано 66 сполучень присвійного займенника *їх* з іменником, однак переважає варіант *їхній* (370 сполучень):

«Бо не їхня тут сила, а його, бо не він у їхніх руках, а вони у його» («Біла машини», 1902), «<...> Вона й на мізинний палець не вважа на їхнє благородство і не потребує їхнього товариства» («Контрасти», 1903), «<...> Стали ходити якісь чутки між селянами, ніби скрізь встають мужики на панів і одбирають собі їхню землю» («Салдатики!», 1903), «Прикажчик сердито, лаючись, почав вишукувати серед купи пашпортів їхні документи» («Раб краси», 1906), «На їхніх лицях, уважних і серйозних, написано співчуття» («Темна сила», 1906), «Не солодкий їхній хліб, але, що ж маєш робити» («Купля», 1909), «Сьогодні так думають, а завтра винайшли щось нове, і всі їхні рішення к чорту» («Чесність з собою», 1911), «<...> Я за мізерний гонорар згодився вести справи їхнього товариства» («Записки Кирпатого Мефістофеля», 1917), «Їхня душа, їхня свідомість, як і їхня мова були покалічені царизмом» («Відродження нації», 1920), «А Машина зовсім не безглузда коробка, їхні голови — безглузді коробки!» («Сонячна машина», 1924).

Займенник *їх* трапляється також і в ранніх, і в пізніх творах В. Винниченка. Певну динаміку можна помітити на рівні фразеології: у виразах *дивитися* (зиркнути, глянути) в *їх бік* у 1902–1905 рр. Винниченко вживає тільки займенник *їх*, в іншому творі (1910 р.) такий вираз зафіксовано зі словом *їхній*: «Наталя Павлівна (неспокійно дивиться в їхній бік). Панове, наливайте чарки!» («Брехня», 1910).

У 1920-ті рр. кодифікацію займенника *їхній* як нормативного варіанта активно обговорюють у мовознавстві. Так, М. Сулима пише: «Таку саму роль, як і присвійний прикметник, має в українській фразі і прикметник *їхній*, буваючи замість родового “їх” (від слова “вони”) <...> Можливо, що слово “їхній” зайшло в українську мову з народної російської, де часто вживають “ихний, ихный, ихной”. Та хоч би це й справді так, слова *їхній* бракувати не можна; воно бо дуже добре узгоджене з українською тенденцією вживати не родового приналежності іменника, а однакового з ним кореня присвійного прикметника»³. Російсько-український академічний словник 1924–1933 рр. (А. Кримський, С. Єфремов) уже подає *їхній* як перший варіант: «их, мест.

² Грінченко Б. Словарь української мови : В 4 т. — К., 1996. — Т. 2. — С. 200.

³ Сулима М. Українська фраза. — 1928. — <https://r2u.org.ua/node/186>.

притяж. — їхній, (реже) їх»⁴, хоч О. Синявський ще 1941 р. зауважує, що займенник *їхній* новий і не є загальновживаним: «А щодо подекуди вживаного ще прикметника *їхній* (їхні звичаї), то слід сказати, що це недавній новотвір: його ми не бачимо ні в старіших записках народної мови, ні в давніших письменників, напр., у Шевченка слова *їхній* зовсім нема, а є тільки конструкції з родовим: *їх слава*, *їх лютії очі* і т. ін.»⁵.

У 20–30-ті рр. важко виділити загальну тенденцію у вживанні займенника *їхній* — одні автори підтримують нову норму, інші тримаються старої і варіюють *їх* і *їхній*, віддаючи перевагу варіанту *їх* (див. табл. 1). Інколи спостерігаємо зміни в тактиці вживання *їх/їхній* у процесі розвитку індивідуального стилю письменника. Наприклад, Валер'ян Підмогильний, за даними корпусу, у творах 1918–1921 рр. уживав і *їх*, і *їхній*:

«Після аборту в *їх відношення* вкралось недовір'я і підозріння» («Добрий Бог», 1918), «<...> Стріляв із кулемета й забив *їхніх* чоловік з шість» («Гайдамака», 1918), «Він чекав *їх появи* з напруженням, завмираючим серцем» («Ваня», 1919), «Тепер *їхні сліди* червоніли перемогою» («Повстанці», 1920), «<...> Падали, підірвані кулеметами й роздерті гарматами, і *їх тіло*, що боялось заліза, було важке, мов купа каміння» («Комуніст», 1921).

У його текстах 1922–1928 рр. уживається вже тільки займенник *їхній*:

«*Їхні погляди*, врешті, зустрілись, здивований начміліції перестав сміятися» («Іван Босий», 1922), «І от, голодний, без грошей, без харчів, я сиджу під жовтими деревами, й на мене стелиться *їхній мертвий лист*» («Проблема хліба», 1922), «*Їхній бравий отаман* гречно промовив над руїнами: — Панове, тут трапилась невеличка паніка» («П'ятдесят верстов», 1923), «*Жінки їхні* померли, діти теж померли чи розбіглись, хату продано за два пуди ячменю» («Син», 1923), «*Їхні обличчя* сміялися, удари були болючі, а братерські» («Третя революція», 1925), «Левко, студент-сільськогосподарник з *їхнього ж села*, теж сидів коло них і живився» («Місто», 1928), «За три тижні, відколи вони познайомились, *їхні відносини* установились на певному ступені» (там же).

У творах В. Підмогильного 30-х рр. знову з'являється варіативність *їх/їхній*:

«— Я теж не підтримую *їхньої теорії*» («Невеличка драма», 1930), «— Я не здогадуюсь про *їх призначення*» (там же), «Дівчина зневажала *їх за їхню певність*, але з наївною хитрістю *їхні послуги* використовувала» (там же), «Продавці таки й справді сміються за *їх спиною*» (там же), «Діти починають здаватися вам моральними каліками, вашою ганьбою, і ви з жахом думаєте про *їхнє майбутнє*» («Повість без назви», 1934), «Головні й найзліші вороги нашого життя — звичка і мета. Перша примушує нас зовсім не пізнавати вражень від речей, які нас звичайно оточують, друга — пізнавати ці враження лише службово, у *їх відношенні* до уявної речі, яка невідомо чи здійсниться для нас коли-небудь» (там же).

⁴ Російсько-український словник.— 1924–1933. Т.1–3 (А–П). — К., 2007. — https://r2u.org.ua/html/krym_details.html

⁵ Синявський О. Н. Норми української літературної мови. — 2-е вид. — Л., 1941. — С. 236.

Таблиця 1

Вживання присвійних займенників <i>їх</i> і <i>їхній</i> у текстах 20–30-х рр.			
Автор	<i>Їх</i> +іменник (одиниць)	<i>Їхній</i> +іменник (одиниць)	Частка вживання <i>їхній</i> (%)
Микола Зеров	82	10	11
Богдан Лепкий	246	42	15
Катря Гриневичева	17	4	19
Віктор Петров-Домонтович	94	32	25
Галина Орлівна	14	9	39
Андрій Чайковський	84	63	43
Майк Йогансен	20	68	77
Андрій Головка	6	20	77
Юрій Смолич	38	172	82
Володимир Винниченко	66	370	85
Валер'ян Підмогильний	30	170	85
Гео Шкурупій	3	34	92
Олесь Досвітній	1	17	94
Олесь Донченко	3	55	95
Микола Хвильовий	3	69	96
Іван Багряний	10	409	98
Василь Королів-Старий	0	34	100
Іван Микитенко	0	34	100

У післявоєнний період виходить кілька словників, які по-різному нормують уживання присвійних займенників *їх* і *їхній*. Так, «Українсько-російський словник» (1953–1963) маркує слово *їхній* як розмовне, хоча наводить літературний приклад: «У *їхній* стороні й зимою сонце» (Леся Українка) (це може пояснюватися впливом літературної норми російської мови). «Російсько-український словник» (1969) подає *їхній* як основний варіант і *їх* — як другий. У 1970 р. з'явилося перше видання праці Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо», що мала кілька перевидань і справила великий вплив на суспільні уявлення про літературну норму української мови. У ній письменник наголошував: «Займенник *їх* <...> трапляється іноді й у функції присвійного займенника, тотожного до займенника *їхній*: “На *їх* окраденій землі” (Т. Шевченко). Проте нині в художній літературі й живому народному мовленні перевага надається присвійному займеннику *їхній* <...> Щоб уникнути зайвого паралелізму, який не поширює наших мовних можливостей, а, навпаки, створює плутанину, краще в нашій поточній усній і писемній мові додержуватись присвійного займенника *їхній*»⁶, хоча сам автор не завжди цього дотримувався:

«В *їх* поглядах була безкрая нудьга і вічне здивування <...>» («Смерть», 1927), «Кожне його слово коливає терези *їх* настрою» (там же), «Мозок йому тільки приймав слова, не розбираючи *їх* значення, і недбало відкла-

⁶ Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. — К., 2010. — С. 159–160.

дав їх кудись набік, а просто перед ним стояло оголене, болючо-реальне, страшне в своїй правді: мати хвора на рак» («За ширмою», 1957); див. також: «Та треба ж було бачити їх *подив* і, кінець кінцем, радість, захоплення, нестяму, коли я, відкривши гусли, став перебирати по струнах» (Г. Квітка-Основ'яненко «Пан Халевський», пер. з рос. Б. Антоненко-Давидович, 1956), «Забув їх *фамілії*: щоб відрізнити, назову одного Азенко, а другого Букенко» (там же).

Одинадцятитомний «Словник української мови» (1970–1980) містить тільки статтю для слова *їхній* і взагалі не фіксує форми *їх* у значенні присвійного займенника (такі значення подано для форм *його* і *її* у статтях «Він» і «Вона», але жодних даних про подібне вживання *їх* у статті «Вони» в СУМ немає, і, мабуть, це не випадкове випущення). «Словник української мови» у 20-ти томах (з 2010 р.) подає *їх* у значенні присвійного займенника (у статті «Вони»); таке вживання *їх* позначене як розмовне, хоча наведені приклади (з віршів І. Франка, Лесі Українки, Б.-І. Антонича) належать до високого художнього стилю. Сучасний чотиритомний «Російсько-український словник» (2011), як і «Російсько-український словник» (1969), подає для російського *их* два переклади: «їхній, *реже* їх», що, як побачимо далі, найточніше відповідає корпусним даним. У праці «Теоретична морфологія української мови» обидва варіанти (*їхній*, *їх*) є в переліку присвійних займенників ⁷.

Деякі редактори у справі нормування *їх/їхній* заходили так далеко, що замінювали присвійне *їх* на *їхній* у перевиданнях творів авторів XIX ст. Унаслідок звиряння з прижиттєвими виданнями такі правки виявлено у творах О. Стороженка «Дорош» і «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа» (1863) (*їх* виправлено на *їхній* у двотомному виданні творів 1957 р. і в подальших перевиданнях), у сучасних виданнях праці І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу» (1876) (видавництво «Обереги», 1992, 1993, 2003 рр.). Редаговані тексти виходили в популярних антологіях художньої прози XIX ст. Тексти з цих ненаукових перевидань доступні в інтернеті без жодних застережень і поширюють хибні уявлення про стару норму української мови.

Останнім часом у ЗМІ та в інтернеті часто можна натрапити на рекомендації пуристів уникати вживання *їх* у присвійному значенні як нібито невластивої українській мові форми. Те, що Антоненко-Давидович формулював як стилістичну рекомендацію, дехто розглядає вже як єдину норму.

Для чотирьох періодів (1945–1969, 1970–1990, 1991–2004, 2005–2018 рр.) нами було здійснено порівняльний аналіз відносної частотності сполучень присвійних займенників *їх* та *їхній* з двома групами іменників: 1) іменники, які широко вживаються в текстах різних стилів: *життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага* та 2) іменники, що вживаються переважно в нехудожніх текстах: *зміст, значення, основа, функціонування, частка, форма, назва, природа, сутність, наявність, структура, власник, вартість*. Ці слова були вибрані з найчастотніших сполучень займенників *їх* та *їхній* з іменником (за ГРАК).

У корпусі 1945–2018 рр. знайдено 7969 сполучень займенників *їх* та *їхній* зі словами *життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага* (див табл. 2).

⁷ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови / За ред. І. Вихованця. — К., 2004. — С. 203.

Таблиця 2

Сполучення присвійних займенників <i>їх</i> та <i>їхній</i> зі словами <i>життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага</i> в текстах різних періодів і жанрів у складі ГРАК									
Роки	Усі тексти			Художні тексти			Наукові, офіційні та публіцистичні тексти		
	<i>Їх</i> +імен-ник (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1945-1969	258	746	74	190	670	78	51	52	50
1970-1990	201	1479	88	131	1389	91	41	54	57
1991-2004	209	1160	85	67	688	91	119	340	74
2005-2018	693	3223	82	136	1582	92	956	2166	69

Відносна частка варіанта із займенником *їхній* у таких сполученнях протягом дослідженого періоду зростає. Найбільшою є частка варіанта із займенником *їхній* у художніх текстах: тут його частотність значно зростає між 1945–1969 і 1970–1990 рр. і залишається високою в текстах сучасного періоду. В публіцистичних, офіційних і наукових текстах також переважає варіант із займенником *їхній*, але його частотність порівняно з варіантом з *їх* є меншою, ніж у художніх текстах; значне зростання кількості сполучень з *їхній* у нехудожніх текстах спостерігаємо пізніше: між 1970–1990 і 1991–2004 рр. В останній період (2005–2018 рр.) частка відмінюваного варіанта в нехудожніх текстах зменшується. Кількість *їхній* також є трохи меншою у західноукраїнських регіонах, ніж у центральноукраїнських (див. табл. 3, 4); у західноукраїнських текстах також спостерігаємо зростання частки варіанта *їхній* у цілому і зменшення її в сучасних текстах нехудожніх жанрів.

Таблиця 3

Сполучення присвійних займенників <i>їх</i> та <i>їхній</i> зі словами <i>життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага</i> в текстах центральних регіонів (Полтавська, Черкаська, Кіровоградська обл.) у складі ГРАК									
Роки	Усі тексти			Художні тексти			Наукові, офіційні та публіцистичні тексти		
	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1945-1969	46	171	79	32	165	84	10	3	
1970-1990	24	367	94	17	269	94	5	6	
1991-2018	46	315	87	20	210	91	24	80	77

Таблиця 4

Сполучення присвійних займенників <i>їх</i> та <i>їхній</i> зі словами <i>життя, око, обличчя, розмова, думка, погляд, родина, мова, батько, дитина, земля, творчість, увага</i> в текстах західних регіонів (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська обл.)									
Роки	Тексти різних жанрів			Художні тексти			Наукові, офіційні та публіцистичні тексти		
	<i>Їх+іменник</i> (од.)	<i>Їхній+імен.</i> (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх+імен.</i> (од.)	<i>Їхній+імен.</i> (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)	<i>Їх+імен.</i> (од.)	<i>Їхній+імен.</i> (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1945-1969	43	94	69	8	56	88	26	24	50
1970-1990	54	286	84	26	244	90	9	25	74
1991-2018	234	947	80	48	549	92	155	258	62

Зростання частотності варіанта *їхній* у сполученнях з іменниками групи *життя, око, обличчя* та ін. у складі сталих словосполучень відбувається повільніше. Наприклад, частотність займенника *їхній* у виразі *на їхню думку* збільшується не так швидко, як у вільних словосполученнях (пор. табл. 3 і 5). За даними корпусу ГРАК, частка варіанта *на їхню думку* в сучасних текстах становить тільки 70%, а частка *їхній* у найчастотніших вільних словосполученнях — понад 80%.

Таблиця 5

Частотність фразеологічних варіантів <i>на їх думку</i> та <i>на їхню думку</i> в текстах різних років			
Роки	<i>На їх думку</i> (од.)	<i>На їхню думку</i> (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1917-1932	15	11	42
1933-1969	49	32	40
1970-1990	25	53	68
1991-2018	168	400	70

Розглянемо інші подібні приклади.
Їх/їхня милість. У виразі *їх/їхня милість* і под. (*їх/їхня величність, високість, світлість, ясновельможність, превелебність, преподобіє*, тощо) до 50–60 років ХХ ст. живається переважно форма *їх*:

«Панове ксьондзи добре знають святе письмо і на кожний случай приведуть textum, а од того пильно уникають, що *їх милостям* очі виїда» (М. Костомаров «Украинские сцены из 1649 года», 1840-і рр.), «Мого письма до князя, *їх милості*, вистарчить, що його візьмуть не лише до школи, але і до бурси» (А. Чайковський «Сагайдачний», 1929), — «Колесом ставайте, люди добрі, колесом, дітоньки любі, — тихо там, добре слухайте, що *їх милості*, люди царські читатимуть» (Б. Лепкий «Батурин», 1927), «З *їх милостей* (шляхти) хто хоче і як хоче, нехай вірить» (М. Голубець «Велика Історія України», 1935), «— Не знаю, чи *їх величність* сьогодні приймає» (О. Штейгер

«Мандрівка до моря», пер. з нім. Я. Прилипка, 1963), «Так, так, виходить, *їх* *преподобіє* прибули» (Ю. Дольд-Михайлик «У чорних лицарів», 1964).

У період 60–90-х рр. у виразах на зразок *їх/їхня милість* ще часто вживається *їх* (але вже поряд з *їхній*):

«<...> *Їх* *величність* так розгнівилася, що ладна з'їсти не тільки тих ослушників, а й Академію, що *їх* навчала, й народ, з якого вийшли» (В. Шевчук «Григорій Сковорода», 1969), «— А ще мені казав Альфонсо, що *їх* *високість* герцог зовсім не герцог, а чарівник» (В. Росін, В. Суслів «Дивовижна одісея Феді Кудряша», 1969), «Тільки раз на рік приїздить *їх* *світлість*!» (І. Пільгук «Дуби шумлять», 1970), «Тільки-но *їх* *превелебність* пан кардинал прибуде, ми зразу почнемо» (В. Гюго «Собор Паризької Богоматері», пер. з фр. П. Тернюк, 1976), «Носенко прожив у Полтаві три дні і дав клятвену обіцянку знову приїхати, якщо “*їх* *милість* Іван Петрович дасть на це згоду”» (Б. Левін «Видно шляхи полтавської», 1984), «Ми всі думали, що ти вже давно загинув, *їх* *милість* буде дуже радий тебе бачити» (Е. Барроуз «Тарзан та його звірі», пер. з англ. Ю. Покальчук, 1989), «<...> *Їх* *світлість* диктатор пан Петрушевич сказали, що я зірвав переговори з поляками» (Є. Куртяк «Спалені обози», 1990), «Коли б не *їх* *величність*, то й зовсім життя не було б» (Ю. Мушкетик «Гетьманський скарб», 1993).

У текстах ХХІ ст. знайдено лише один приклад з варіантом *їх*:

«А ще через два дні дворецький доповів, що просять прийняти *їх* *ясновельможність* граф Аристарх Михалович Долганов» (В. Лис «Діва Млинища», 2016).

Варіант *їхня милість* (*величність*, *світлість* тощо) вперше зафіксовано у творах Володимира Винниченка, він у всіх таких сполученнях послідовно вживає *їхній*:

«*Їхня* *величність*, петроградська демократія також схаменулась» («Відродження нації», 1920), «Як гадають *їхня* *світлість*? *Їхня* *світлість*, принцеса Еліза, гадає, що дещо з цього буде» («Сонячна машина», 1924), «Ах, ну от якраз: *їхня* *ясновельможність* <...>» («Сонячна машина», 1924).

Регулярно варіант зі словом *їхній* починає вживатися в текстах з 60-х років:

«— Ребе Гершко <...> орендар *їхньої* *милості* <...> потрібний чоловік» (М. Старицький «Останні Орли», пер. з рос. М. Шумило, Є. Михайлюк, 1968), «Таж ту кімнату років п'ять уже не відчиняли — відтоді як померли *їхня* *світлість*» (О. Уайльд «Портрет Доріана Грея», пер. з англ. Р. Доценко, 1968), «Хай *їхня* *величність* належно поцінує цю здатність веронців» (П. Загребельний «Євпраксія», 1974), «Присутні були *їхня* *ясновельможність* князь і княгиня Петроварадинські» (В. Теккерей «Ярмарок суєти», пер. з англ. О. Сенюк, 1979), «— Залишаться, мабуть, на завтра “*їхні* *милості*”» (М. Івасюк «Балада про вершника на білому коні», 1979), «Дурні, останні дурні — і він, і колишній київський генерал-губернатор, і навіть сам *їхня* *величність* Микола II» (Р. Самбук «Останній заколот», 1989), «Спершу

за відкупну, а хто не мав чим заплатити, тих *їхня високість* згодом звільнили задарма» (О. Авраменко «Принц Галлії», 1991).

У текстах ХХІ ст. у виразах на зразок *їх/їхня милість* частіше вживається варіант з *їхній*:

«— *Їхня милість* бажають розважитися, — роздумливо пробубонів він» (Г. Л. Олді «Пасербки восьмої заповіді», 2005), «— *Їхня ясновельможність* чекають на вас, поважний Алонсо» (С. Батурин «Саги Терри», 2006), «— *Їхня милість* говорить про уславлену співачку, яка завжди має слугувати для тебе зразком» (Ж. Санд «Консуело», пер. з фр. В. Бойко, 2011), «— *Їхня милість* пан батько вчили мене битися, — гордовито заявив малий» (Дж. Мартін «Борва мечів», пер. з англ. В. Бродовий, 2015), «Я згоден засвідчити свою пошану *їхнім милостям* <...>» (К. Когтянц «Облога Белза», 2017).

Трясця *їх/їхній матері*. Вираз *трясця* (лихо, ковінька, сто чортів тощо) *їх/їхній матері* у текстах ХІХ — першої половини ХХ ст. вживається тільки зі сполученням *їх матері*:

«— Так *трясця ж їх матері!* От їм дуля під ніс» (Г. Квітка-Основ'яненко «Конотопська відьма», 1833), «Герасим. Оце гарно <...> А *сто чортів їх матері* — хазяйського сина і в хату не закликали!» (І. Карпенко-Карий «Сто тисяч», 1889), «<...> Були, *лихо їх матері*, обидва гарні, як намальовані» (І. Нечуй-Левицький «Київські прохачі», 1901), «Ну, да, бо панам, *сто бісів їх матері*, раз у раз дешевше уступають» (В. Винниченко «Краса і сила», 1902), «А дивись, батьку, як українізуємо німців! — каже Григорій, посміхаючись. “Покинь, Олексю, шкода пісні!” Ні, хай співають та вчать-ся, *ковінька їх матері*» (В. Петрів «Спомини з часів української революції 1917–1921», 1931), «Але, *різун їх матері*, нащо його той лемент робити» (У. Самчук «Волинь», 1937), «— А не знають, *трясця їх матері*, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує» (О. Довженко «Ніч перед боєм», 1942).

Уперше зафіксовано займенник *їхній* уцьому виразі 1944 р.:

«— Пропав світ! Не дадуть віку спокійно дожити. Ой, не дадуть <...> А цибатий понуро: — *Трясця їхній матері!*» (І. Багряний «Тигролови», 1944).

У сучасних текстах уживані обидва варіанти:

«Було їх четверо, *трясця їх матері*, а тепер живим zostався тільки один, та й то старий» (Г. Сенкевич «Хрестоносці», пер. з пол. С. Ковганюк, 1960), «Щоднини допит, і кінця тому немає. Краще б нас уже, *трясця їхній матері*, засудили й не марудилися з нами» (Я. Гашек «Пригоди бравого вояка Швейка», пер. з чеськ. С. Масляк, 1970), «Одне слово, набирає спершу він повен рот та як цвіркне на неї! А тоді вона на нього, і так по черзі, *трясця їхній матері!* Ви б на них тільки поглянули!» (Дж. Д. Селінджер «Над прірвою у житті», пер. з англ. О. Логвиненко, 1984), «Матісові розбійники скоро повернуться додому, і тоді ті йолопи, Борчині розбійники, *трясця їхній матері*, всі до ноги втечуть із Матісової фортеці» (А. Лінгрен «Роня, дочка розбійника», пер. з шв. О. Сенюк, 1987), «<...> Працювали нормаль-

но («Аж надто, *трясця їхній матері*, нормально», — чортihnувся Ральф)» (М. Кідрук «Бот», 2012), «— Це миші поїли? — Еге! Миші! Сороки спаскудили, *трясця їх матері!*» (Ю. Логвин «Золоті копита», 2012), «Чоловіки й жінки тихенько гомоніли про своє: про смерть, зерно і “колгоспи, *трясця їх матері*”» (Н. Доляк «Чорна дошка», 2014).

Сполучень займенників *їх/їхній* зі словами *зміст*, *значення*, *основа*, *функціонування*, *частка*, *форма*, *назва*, *природа*, *сутність*, *наявність*, *структура*, *власник*, *вартість* було знайдено 2734, серед них приблизно рівна кількість сполучень з *їх* та *їхній*. Частка сполучень іменників цієї групи з займенником *їхній* у період 1945–1969 рр. становила 38%, потім, у період активного просування норми *їхній*, збільшилася до 57%, трималася на цьому рівні до початку 2000-х рр., а в період 2005–2018 рр. знову значно зменшилася, практично до показника 1945–1969 рр. (див. табл. 6).

Таблиця 6

Сполучення присвійних займенників <i>їх</i> та <i>їхній</i> зі словами <i>зміст</i> , <i>значення</i> , <i>основа</i> , <i>функціонування</i> , <i>частка</i> , <i>форма</i> , <i>назва</i> , <i>природа</i> , <i>сутність</i> , <i>наявність</i> , <i>структура</i> , <i>власник</i> , <i>вартість</i> у текстах різних періодів			
Роки	<i>Їх</i> +імен. (од.)	<i>Їхній</i> +імен. (од.)	Частка <i>їхній</i> (%)
1945-1969	78	48	38
1970-1990	98	131	57
1991-2004	194	260	57
2005-2018	1148	777	40

У сучасних текстах у сполученні з іменниками *зміст*, *значення*, *основа* тощо частіше вживається варіант *їх*. Можна припустити, що старший варіант (*їх*) у сучасній мові поступово закріплюється в нехудожніх стилях:

«У Франції, завдяки урядовим субсидіям, вартість однієї смарт-картки знизилася до 3-х доларів, а в Японії на основі масового виробництва смарт-карток удалося знизити *їх вартість* до 2,5 доларів за штуку» (А. Щетинін «Гроші та кредит», 2005), «Вплив ТНК [транснаціональних компаній] на українському ринку посилюється, *їх частка* у експорті зерна складає біля 60%» (І. Кириленко «Актуальні проблеми аграрної реформи в Україні...», 2009), «Електронні гроші — умовна назва фінансових коштів, які використовує *їх власник* на основі електронної системи банківських послуг» (Д. Коваленко «Гроші та кредит: теорія і практика», 2010), «Нам потрібно не просто знати ці та інші подібні факти, а розуміти їх, усвідомлювати *їх значення* у нашому особистому житті, у житті українського суспільства загалом» (В. Курило, Г. Корнієнко «Українці та література українського зарубіжжя в світі», 2014), «Природа душі тотожна природі думок, *в їх основі* лежить рух» (І. Кальмук «Українознавчий зміст філософсько-культурологічного вчення В. П. Петрова», 2015), «В. Мойсієнко, вивчаючи організаційно-правовий статус військово-промислових комітетів, розглянув *їх структуру*, кадровий склад, джерела фінансування» (І. Татаринів «Мобілізація людських та матеріальних ресурсів Бессарабської губернії під час Першої світової війни (1914–1917 рр.)», 2016), «<...> Середні хвили добре розповсюджуються у вечірній і нічний час, гірше — в світлу пору доби, така *їх природа*» (Ф. Наконечний «Телерадіопростір Рівненщини: від вито-

ків до сьогодення», 2017), «Формально інститути залишаються дуже подібними, але підзвітність громадянам змінює їх сутність і перетворює, образно кажучи, “можновладців” на “слуг народу”» (В. Дубровський «Корисні ідіоти контрреволюції», 2018).

Таким чином, до 1870-х рр. у літературних українських текстах уживається тільки присвійний займенник 3-ої ос. мн. *їх*, а до 1920-х рр. — переважно він. Варіант *їхній* з’являється в писемних текстах носіїв літературної мови з кінця XIX ст., причому в цей період уживається майже тільки в художніх творах та листах, а вже з початку XX ст. поширюється також у публіцистиці, наукових працях. З 1920-х рр. проблема варіативності *їх/їхній* обговорюється в мовознавстві. Письменники 20–30-х рр. уже значно частіше вживають відмінюваний варіант присвійного займенника третьої особи множини, деякі автори навіть повністю відмовляються від варіанта *їх*, пишуть тільки *їхній*. У 1950–70-ті рр. відмінюваний варіант закріплюється у словниках як рекомендований і частотність його в текстах зростає. У художніх текстах це зростання відбувається постійно, і на початку XXI ст. переважає варіант *їхній*. У складі сталих виразів (*на їх/їхню думку*, *їх/їхня милість*, *трясця їх/їхній матері*) заміна *їх* на *їхній* відбувається повільніше, але ми також це спостерігаємо. У публіцистичних, офіційних та наукових текстах частка вживання *їхній* зростає повільніше, а у сполученнях зі специфічною лексикою, нехарактерною для художнього й розмовного стилів (*зміст*, *значення*, *основа*, тощо) становить у післявоєнний період менше половини випадків уживання присвійного займенника 3-ої ос. мн., у період 1970–2004 рр. — трохи більше половини, а в сучасних текстах знову наближається до повного показника. Отже, новий варіант присвійного займенника 3-ої ос. мн. (*їхній*) у сучасній українській мові є основним, він наявний у текстах різних функціональних стилів і є частотнішим, старший варіант (*їх*) уживається обмежено, але в нехудожніх текстах сучасного періоду він переважає.

М. О. SHVEDOVA

DEVELOPMENT OF THE THIRD PERSON PLURAL POSSESSIVE PRONOUN IN STANDARD UKRAINIAN

The paper describes the diachronic evolution of the specialized (adjectival) possessive *jixnij* ‘their’ in Ukrainian, as opposed to the invariable possessive *jix*, ambiguous between possessive and pronominal genitive. The latter pattern is the only standard variant in Russian, whereas in Ukrainian and Belarusian a certain degree of variation between the two models is attested, distinctive also from the diachronic point of view. The study is based on GRAC, a diachronic regionally annotated Ukrainian corpus including texts since the arrival of the Modern Ukrainian period (1810s) until the present-day texts. Different regions of Ukraine are represented in the corpus, as well as different countries of the diaspora. The occurrence of both variants is statistically analyzed depending upon the corresponding periods and regions.

Before 1870s *jixnij* is not attested in the works of the major Ukrainian writers of the period. It was still used rather marginally in the last quarter of the 19th century, with Mykhajlo Starytskyj as the first author to use it on a par with the possessive *jix*. *Jixnij* does not gain ground until the 20th century, the first author to use it predominantly over *jix* being Volodymyr Vynnychenko. Something it is characterized by the linguists of the period as a neologism or Russianism (ostensibly from Russian non-standard *ixnij* and its variants). It

becomes first standardized as the preferable option, more clearly disambiguating between the genitive and the possessive function, about 1920s–1930s, and becomes widespread after that date. The normative sources of the 20th century hesitate between the two, although, in its second half, increasingly prefer *jixnij*. The usage basically follows the norm, and currently numerous purists, vice versa, tend to reject and stigmatize the older variant *jix* as an alleged Russianism and/or neologism. Even the texts of the 19th century are sometimes re-edited with *jix* changed to *jixnij*.

Our study shows that *jixnij* is used overall less frequently (in all the historical periods) in non-fiction than in fiction, and that the dramatic increase in its frequency occurs about 1970 in fiction but only about 1990 in non-fiction. Some regional differences between Eastern and Western Ukraine are not so clear-cut. *Jix* also tends to retain higher frequencies within idioms like *jix(nja) mylist'velyčnist'* 'their grace/majesty' than in free combinations.

In journalistic, official and academic texts the rate of *jixnij* increases slower and in combination with specific lexicon rare in fiction and oral speech like *zmist* 'content', *značennja* 'meaning', *osnova* 'basis' etc. fluctuates about 50% of all the 3rd person singular possessives in the texts created after 1945; currently it is even lower than 50%. Thus the new variant *jixnij* is the unmarked one and the most frequent one in the contemporary texts, being used in different genres, whereas the older variant *jix* is restricted in its use while still clearly regaining ground in non-fiction.

Key words: Ukrainian grammar, diachronic evolution, corpus, statistics, possessive.

**НЕОФІЦІЙНІ АНТРОПОНІМИ XII СТ. :
ДОБРЫНЯ ДОЛГЫЙ, ИВАНКО СТЕПАНОВИЧЬ,
МАТЪИ ШИБУТОВИЧЬ**

Стаття присвячена з'ясуванню функціонально-семантичних особливостей неофіційних антропонімів *Добрыня Долгий*, *Матъи Шибутовичь*, *Иванко Степановичь*, реконструкції референтних зв'язків, денотативних ознак. Доведено, що названі особи є представниками ростовського (а не суздальського) боярства другої половини XII ст.; заперечено припущення про польське походження імені *Шибутовичь*; виявлено причини появи в літописних джерелах XV–XVI ст. усічених форм *Шибутовъ*, *Бутовъ*, заміни форми *Матъи* на *Матѣи*. Аналіз проведено на матеріалі східнослов'янських писемних пам'яток XI–XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, літопис, неофіційний антропонім, семантика, Добрыня Долгий, Иванко Степановичь, Матъи Шибутовичь.

Неофіційна антропонімія Східної Славії XI–XIII ст. нерідко опиняється поза лінгвістичним аналізом, незважаючи на те, що внутрішня форма особових імен завжди привертала увагу мовознавців, істориків, літературознавців. З певних причин «внутрішня форма слова здебільшого розглядається як суто мовне явище, без орієнтації на його багатопланову природу, в якій органічно перетинаються соціально-психологічний, когнітивно-гносеологічний, етнокультурний та інші аспекти»¹; водночас урахування екстралінгвальних чинників відіграє важливу роль під час дослідження семантики неофіційних антропонімів, ужитих у давніх писемних пам'ятках. У структурі мовної картини світу Східної Славії раннього Середньовіччя неофіційні антропонімії іменування моделюють специфічний сектор, реконструкція якого потребує залучення даних історії та археології. Переважна більшість виявлених у східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. неофіційних іменувань належить особам не княжого роду, а інформація про них у текстах є надто скупою або, у кращому випадку, спорадично розпорошеною. Спробуємо виявити функціональне призначення та мотиваційну основу вжитих у літописах антропонімів *Добрыня Долгий*, *Иванко Степановичь*, *Матъи Шибутовичь*, реконструювати референтні зв'язки, денотативні та конотативні компоненти змісту.

У статтях 1177 р. Радзивіллівського літопису і Суздальського літопису за Лаврентіївським списком в одному контексті згадуються три особи — Добрыня Долгий, Иванко Степанович, Матей Шибутович: «Мстислав <...> слушае Добрыни Долгаго, Матѣя Шибутович(а) и иных злых ч(е)л(овѣ)къ» (*1177,

¹ Манакин В. М. Внутрішня форма слова в аспектах зіставного мовознавства // Мовознавство. — 2014. — № 5. — С. 36.

ЛР², арк. 222 зв.), «Мстисл(а)в же не послуша рѣчи Всеволода стрыѣа своего хотяща ѣму добра. но слушашеть Добрыны Долгаго. Матѣя Шибутовича» (*1177, ЛС-1, арк. 129), «И Добрыню Долгаго ту убиша, и Иванка Степанович(а)» (*1177, ЛР, арк. 223), «Добрыну Долгаго ту оубиша. и Иванка Степановича» (*1177, ЛС-1, арк. 129).

Перший у списку — Добрыня Долгыи. У Радзивіллівському літописі зафіксовано варіант Добрыня, у Літописці Переяславля Суздальського (вар. П.; друга половина XV ст.) та Суздальському літописі за Лаврентіївським списком — Добрына: «И Добрыню (вар. П.: Добрыну) Долгаго ту убиша» (*1177, ЛР, арк. 223), «Мстисл(а)в <...> слушашеть Добрыны Долгаго» (*1177, ЛС-1, арк. 129), «Добрыну Долгаго ту оубиша» (*1177, ЛС-1, арк. 129). Під іменем Добрыня (Добрына) в Радзивіллівському, Лаврентіївському, Іпатіївському літописах фігурують поважні персони — бояри, князь, архієпископ: Добрыня (Добрына) — дядько кн. Володимира Святославича; Добрыня Ядрѣйкович — новгородський архієпископ; Добрыня Рагуїлович — новгородський воєвода; Добрыня — київський боярин (ЛР, с. 168; ЛЛ-1, с. 546; ЛІ-3, с. XIV); Добрыня (Добрына) Долгыи.

Досліджуючи антропонімію пам'яток писемності Білозір'я (новгородські та ростово-суздальські землі) XIV–XV ст., О. М. Іванова виявила установлені дериваційні зв'язки між двоосновними та одноосновними іменами із суфіксами **-ыня**, **-ило**, **-ата**, встановила, що ім'я Добрыня являє собою модифікат імені-комполита — Доброгость, Доброжир, Доброслав³. Основою міг виступати також композит Добромир⁴. Подібні двоосновні імена «первісно були марковані як княжі (родові), як імена осіб вищого суспільного стану»⁵, є архаїчними, «виникали в результаті адаптації антропонімів грецького походження в діалектах давньоруської мови»⁶. Усе це підводить до думки про те, що Добрыня Долгыи походив зі знатного, заможного роду, а його хрестильним іменем було одне з імен-комполитів — Доброгость, Доброжир, Доброслав, Добромир. Форма Добрыня містить денотативні компоненти етнокультурного плану — 'християнин', 'особа знатного роду', 'особа з новгородських, ростовських або суздальських земель', 'скоріше за все, не князь'.

Поряд з позитивно конотованим іменем Добрыня літописець ужив прізвисько Долгыи — неофіційний антропонім, відапелятивне іменування, яке виокремлює носія за зовнішньою ознакою. Корінь **-дъл(г)-** зводиться до псл. **dylgъ(jь)*, семантика континуантів якого (ЭССЯ, V, 208–209) розвивається навколо двох центрів — «протяжність у часі» та «протяжність у просторі». Наявні в пам'ятках XI–XIII ст. лексеми з коренем **-дълг-** (дълго, дълговременный, дългодоушьнъ, дългодъниє, дългоживьць, дълголѣтныи, дългороукии, дългословіє, дългость, дългота, дълготърпиє, дълготърпѣивыи, дълготърпѣльнъ, дълготърпѣниє, дълготърпѣти, дългъ, дългыи — СДРЯ XI–XIV, III, 118–123) в основному специфіковані на вираженні

² Список скорочень див. у кінці статті.

³ Іванова Е. Н. Имена собственные Белозерского края конца XIV–XV вв. как источник сведений об этнической истории региона (на материале монастырской деловой письменности). — <http://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-2007/428.html>.

⁴ Кюришова И. А. Двоосновные антропонимы в ономастиконе памятников XV–XVII вв. // Науч. диалог. — 2017. — № 2. — С. 57–74.

⁵ Там же. — С. 58.

⁶ Іванова Е. Н. Зазнач. праця.

семантики «протяжність у часі», тоді як значення, пов'язані з просторовими характеристиками об'єкта, перебувають у тіні. У другій половині XII ст. семантику «протяжність у просторі» виражали субстантив *дългота*, перше вживання якого зі значенням «довжина» датоване *986 р. (СДРЯ XI–XIV, III, 120), спорадичні використання наявні в Ізборнику 1073 р. і Мінеях 1096 р. (ЭССЯ, V, 208), та ад'єктив *дългыи*, засвідчений під *1177 р. у складі власного імені *Добрыня Долгыи*. Зі значенням «довгий, не короткий (про бороду, сопілку тощо)» слово *дългыи* зрідка трапляється в перекладних пам'ятках XIII–XIV ст. (СДРЯ XI–XIV, III, 121–123).

Давньоруське *высокии* в начерках зовнішності виконує функцію допоміжного мовного засобу уславлення знатних осіб — вел. кн. Володимира, св. кн. Бориса, київського кн. Романа Ростиславича («кназь Володимѣрь. возрастомъ бѣ *высокъ*. плечима великъ лицемъ красень» — *1289, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 304; «Тломъ бѣше красень, *высокъ*» — сп. XII–XIII, СБГ, 302; «к(ъ)н(а)зь Романъ бѣ возрастомъ *высокъ*. плечима великъ. лицемъ красень» — *1180, ЛК, ЛИ-3, арк. 217). На відміну від нього означення *дългыи* з'являється в Пандектах Никона Черногорця 1296 р. в уживанні щодо нечистої сили, містичної людиноподібної істоти, а в його семантичній структурі активізується сема 'який вселяє в людину жах': «видѣ *долга* нѣкого. *высока*. и страшна *стоѣща*. и досажюща до облакъ», «ооному же *долгому* *простирающе роуцѣ*», «скрежташе зуобы *долгыи* оонѣ» (СДРЯ XI–XIV, III, 123). Пізніше семантика високого зросту з нейтральною або негативною конотацією закріпилася в семантичній структурі укр. *довготелесий* «висока людина», *довготелесість* «длиннотѣлость» (Грінч., I, 402), укр. розм. *довгий* «високий на зріст (про людину)» (СУМ, II, 330), рос. діал. *долга́й* «людина високого зросту або інший предмет», *долгунъ* «т. с.» (Даль, I, 460), рос. *долговязый челове́къ* «довгий, високий і тонкий», *долгорослый* «високорослий (про людину, рослину або дерево)» (Даль, I, 461), бр. розм. *доўгі* «високого зросту (про людину)» (ТСБМ, II, 192).

Як справедливо зазначає І. О. Кюршунова, наповнення денотата і конотата «слід розглядати з урахуванням поділу антропонімічних одиниць на календарні, некалендарні особові імена та прізвиська. Про сформовані денотативний і конотативний компоненти в цих антропонімів можна судити за інформацією, яка супроводжує названу особу в тексті документа, а в некалендарних особових іменах і прізвиських ці компоненти зумовлені ще й лексичним значенням мотивувального апелятива»⁷. Будучи використаним у функції прізвиська, якісний прикметник *дългыи* не тільки позначає певну ознаку, а й містить алюзію на предмети, для яких ця ознака є домінантною, імпліцитно репрезентує зіставлення, незавершену формулу «довгий, як...». Невідомо, що саме виступає неексплікованим денотатом порівняння (предмет побуту, знаряддя праці тощо), але в будь-якому випадку цей денотат не передбачає позитивної оцінки.

Добрыня скоріше за все був худорлявим та високим на зріст. Акцентування на певній особливості зовнішності маркує відхилення від норми, надає нейтральному означенню *дългыи* емоційно-оцінної конотації. Використання іменування *Долгыи* щодо представника боярської знаті відбиває неповаж-

⁷ Кюршунова И. А. К вопросу о семантике антропонимов (на материале памятников письменности Карелии XV–XVII веков) // Учен. зап. Петрозавод. гос. ун-та. — 2016. — № 7-1 (160). — С. 65.

ливе ставлення до цієї особи в княжому середовищі, переводить оцінку з площини фізичних характеристик у площину соціально-етичну. Приймаючи думку, що внутрішня форма іменування *Долгыи* пов'язана із семантикою «протяжність у просторі» кореня *-дълг-*, яка на середину XII ст. ще не набула широкого розвитку, можна припустити, що в цей період прізвисько *Долгыи* мало сприйматися як емоційно-живе, виразне, індивідуальне. Уведення в оповідь про події 1177 р. неофіційного антропоніма *Долгыи* виконує потрібну функцію: з одного боку, виступає ідентифікатором, однозначним десигнатором, з другого — відбиває ставлення до боярина в боярському та княжому середовищі, з третього — ставлення літописця до даної особи.

Другий у списку — *Иванко Степановичь (Степанковичь)*: «И Добрыню Долгаго ту убиша, и *Иванка Степановича(а)*» (*1177, ЛР, арк. 223), «Добрыню Долгаго ту оубиша. и *Иванка Степанковича*» (*1177, ЛС-1, арк. 129). Демінутив *Иванко* засвідчений у використанні щодо вісьмох осіб — новгородського посадника («посадника *Иванка*» — *1222, ЛСа-1, арк. 228 зв.), київського воєводи («*Иванка Захарьича*» — *1106, ПВЛ-1, арк. 94 зв.; «*Иванка Захарьича*» — *1106, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 96 зв.; «*Иванка Захарьча*» — *1106, ЛР, арк. 152 зв.), тисяцького кн. В'ячеслава («и *Иванко Вячеславль*» — *1127, ЛС-1, арк. 99; «и *Иванко Вячеславль*» — *1127, ЛР, арк. 162), смоленського боярина («*Ивана (вар. Х. П.: Иванка) Ручечника*» — *1159, ЛК, ЛИ-3, арк. 180), київського боярина («и *Иванка Творимирича*» — *1171, ЛК, ЛИ-3, арк. 194 зв.), галицького боярина («и *Станиславичь Иванко*» — *1209, ЛК, ЛИ-3, арк. 248 зв.), посадника кн. Ростислава («*Иванкови Фроловичю. посаднику своему*» — *1168, ЛК, ЛИ-3, арк. 189 в.), сина кн. Юрія Долгорукого («*Иванкови Гюргеви(ч)(ю)*» — *1146, ЛК, ЛИ-3, арк. 123 зв.). Компонент *Степановичь* також містить інформацію про соціальний статус особи. На відміну від форми *Стефанъ*, яка репрезентує імена королівських осіб та церковних ієрархів — візантійського імператора (*Стефанъ*), угорського короля (*Стефанъ I*), володимиро-волинського єпископа (*Стефанъ*) (ЛЛ-1, с. 554), форма *Степанъ* ужита щодо бояр — галицького боярина («*Степанъ*» — *1132, ЛК, ЛИ-3, арк. 260 зв.), володимиро-волинського боярина («*Степана Медоушника*» — *1262, ЛК, ЛИ-3, арк. 285), київського боярина («*Степена (у рукопису. так. — Г. М.)*» — *1162, ЛК, ЛИ-3, арк. 185), воєводи кн. Всеволода Георгійовича («воеводу своего *Степана*» — *1208, ЛР, арк. 537 зв.). Тексти показують, що в XII–XIII ст. демінутив *Иванко* та ім'я *Степанъ* були популярними в боярському середовищі і майже не траплялися серед княжої знаті. Форми *Иванко* та *Степановичь* актуалізують денотативні ознаки 'боярин', 'посадник', 'тисяцький', 'воєвода'.

Демінутиви здатні не тільки виражати найтонші відтінки значення, а й змінювати своє конотативне забарвлення в різних просторових і часових координатах. У XI–XIII ст. зменшувальні імена передбачали амбівалентну оцінку, залежно від ситуації відбивали приязне або, навпаки, неприязне ставлення до особи; «у Князів і бояр залишалися іноді зменшувальні імена: Василько, Володимерко. Зменшувальні уживалися і в бранному значенні»⁸. Хоча зменшувальна форма особового імені і не є прізвиськом, але в структурі свого значення вона містить конотативні семи, а тому може кваліфікуватися як різновид неофіційного іменування. Ім'я *Иванко Степанковичь* складаєть-

⁸ Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории.— М., 1856.— Т. 7.— С. 447.

ся з двох демінутивів, у яких збіг конотативних компонентів посилює мотив іменування. Прийом подвоєння дає змогу літописцеві імпліцитно вказати на те, що в княжому середовищі *Іванко* мав таку саму репутацію, що і його батько *Степанъ*. І справді, батько Іванка Степановича — киянин *Степаньць* (*Степанъ*) мав неприявні стосунки з Андрієм Боголюбським (сином Юрія Долгорукого). Під *1174 р. хроніст уводить у текст оповіді слова Андрія Боголюбського, який звинувачував кількох осіб у смерті свого брата Гліба: «выдаите ми *Григора. Хотовича. и Степаньца и Олексу С(вя)тословца. а*ко тѣ суть оуморилѣ брата моего Глѣба. а то суть ворозѣ всимѣ намѣ» (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 202). Серед них фігурує і *Степанецъ*. На кровні зв'язки боярина, якого звали *Степанецъ*, та Іванка Степановича вказували М. П. Погосін⁹ та О. С. Уваров; О. С. Уваров, коментуючи слова літописця, відзначав, що в смерті брата кн. Андрій звинувачував батька Іванка Степановича — *Степаньца*: «Іванко Степановичъ з'являється серед ворогів Всеволода Юрійовича, а *батько його* (курсив наш. — Г. М.), що втік до Ростиславичів, уже був звинувачений Андрієм Боголюбським»¹⁰. Подвійне використання в одному імені (*Іванко Степанковичъ*) двох демінутивів, утворених за допомогою одного афікса, інтенсифікує емоційно-оцінний компонент значення, посилює зміст позалінгвальних конотацій, які відбивають ставлення до названого боярина в боярських і княжих колах, містить алюзію на його взаємовідносини з владою.

У концептуалізації образів бояр не останню роль відіграють означення-епітети *злыи* і *злѡдѣиыи*, ужиті хоча й не безпосередньо поряд з їхніми іменами, проте в подальшому узагальненні: «слушает Добрыни Долгаго, Матѣя Шибutowич(а) и иных злых ч(е)л(овѣ)къ» (*1177, ЛР, арк. 222 зв.), «Добрыны Долгаго. Матѣя Шибutowича. и иных(х) злы(х) ч(е)л(о)в(ѣ)къ» (*1177, ЛС-1, арк. 129), «Добрыны Долгаго, и Матѣя Бутова и иныхъ злѡдѣиныхъ челоувѣкъ Ростовцевъ <...> и Іванка Степанова» (*1177, ЛНик-1, Х, 3). Непрямої характеристики цілком достатньо, оскільки і прізвиська *Долгыи* і *Шибutowичъ*, і демінутив *Іванко* уже самі по собі містять негативні конотації морального плану та виконують оцінну функцію.

Третій боярин, який разом з Добринею Долгим та Іванком Степановичем виступив проти родини Андрія Боголюбського, виступає в літописних списках і наукових розвідках під іменами *Матѣи Шибutowичъ*, *Матвѣи Шибutowичъ*, *Матѣи Шибutowъ*, *Матѣяша Бutowичъ*, *Матѣи Бutowъ*. Розглянемо варіанти *Матѣи*, *Матвѣи*, *Матѣи*, *Матѣяша*. У Радзивілівському і Суздальському літописах знаходимо антропонім *Матѣи Шибutowичъ*: «слушает <...> *Матѣя Шибutowич(а)*» (*1177, ЛР, арк. 222 зв.), «слушашеть <...> *Матѣя Шибutowича*» (*1177, ЛС-1, арк. 129). У літописах зазначені дві форми — *Матфѣи* і *Матѣи*. Ім'я *Матѣи* належало євангелісту (ЛЛ-1, с. 550), митрополиту адріанопольському (там же), митрополиту київському (там же), ченцю Києво-Печерського монастиря (ЛЛ-1, с. 550; *1074, ЛР, арк. 110; *1074, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 70). На відміну від імені *Матфѣи*, яке мали поважні церковні особи, ім'я *Матѣи* належало двом воєводам і особі незначного роду: перший — воєвода великого польського князя Лєстька Казимирича Краківського (*1285, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 297), другий — відомий

⁹ Там же.— С. 99, 117.

¹⁰ Уваров А. С. Две битвы 1177 и 1216 годов по летописям и по археологическим изысканиям.— М., 1879.— С. 5.

нам воєвода *Матѣи Шибutowичь*, третій — галичанин (*1205, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 246 зв.). Форма *Матѣи* містить етнокультурні денотативні ознаки ‘особа з галицьких, волинських земель або Польщі’, ‘служила людина (воєвода, боярин)’.

М. П. Погодін передає ім’я *Матей Шибutowич* у видозміненому варіанті — *Матѣяша Бutowичь*: «Ми пересвідчуємося у величезній кількості іноплемінників, які приходили служити нашим Князям і посідали в них вищі посади: про одних це сказано саме в літописах; про інших можемо здогадуватися за іменами <...> 1177. *Матѣяша Бutowичь*, вірогідно, *Полякъ*, у службі Мстислава Ростиславича, проти В. К. Всеволода Юрійовича»¹¹. Під час дослідження історії ростовського боярства кінця XII ст. А. В. Кузьмін, який, очевидно, орієнтувався на М. П. Погодіна, також уживає антропонім *Матѣяш Бutowичь*: «У битві опинилися Добрыня Долгий, Иванко Степанович і *Матѣяш Бutowич*»¹². Назвавши (з невідомих причин) Матея Шибutowича на польський манер — *Матѣяша Бutowичь*, М. П. Погодін уже на основі польського варіанта імені висловлює припущення про польське походження боярина. Зроблена заміна призвела до плутанини, і в результаті О. С. Уваров, роблячи висновки, виходить з міркувань, що під іменем *Матѣяша Бutowичь* М. П. Погодін має на увазі не *Матея Шибutowича*, а якусь іншу особу: «Про Бutowича М. П. Погодін думає, що він був поляк <...>; до такої самої народності вірогідно належав і ростовський боярин Матвѣй Шибutowичь»¹³. Припущення М. П. Погодіна про польське коріння Матея Шибutowича послужило основою для появи подальших роздумів про предків боярина. М. Б. Свердлов, описуючи генеалогію боярських сімейств XI–XIII ст., констатує, що батько Матея Шибutowича був зі Східної Європи і також жив на Русі: «На те, що не тільки молодша, а й старша дружина в XI–XIII ст. були відкритими соціальними групами, в які входили представники різних народів Східної Європи, указують імена <...> бояр і княжих мужів, причому деякі з них жили на Русі в другому поколінні (Іванко Захар’їч Козарин, Матвей Шибutowич, Юрій Толигнієвич)»¹⁴. Можливо, М. Б. Свердлов і мав певні підстави для таких тверджень, проте з найдавніших літописів та писемних пам’яток наступних періодів нічого не відомо про предків *Матея Шибutowича*.

Реконструкція внутрішньої форми антропоніма *Шибutowичь*, сподіваємося, дасть змогу окреслити місце його виникнення. В основі пропріального імені *Шибutowичь* лежить корінь, який зводиться до псл. **šibati* «ударяти; кидати» (ЕСУМ, VI, 412), що сягає індоєвропейського кореня із семантикою «удар, кидання, швидкість» (Ф., IV, 435). Ця семантика простежується в усьому слов’янському ареалі: ст.-сл. *шибати* «бити, бити батоном, хльоскати» (СтСл-94, 790), болг. *шѣбам* «б’ю, хльоскаю, стібаю (батоном, палицею)», схв. *шѣбати* «бити різками; хльоскати», слн. *šibati* — «бити різкою», ч. *šibati* «хльоскати, стібати», слц. *šibat’* «хльоскати, стібати» (ЕСУМ, VI, 412), п. *szyb* «зі свистом летить по повітрію», *szybem* «стрілою» (Ф., IV, 435), п. *szybciej* «швидше», *szybki* «швидкий», *szybkość* «швидкість» (БПРС,

¹¹ Погодин М. П. Знач. праця.— С. 124–125, 117.

¹² Кузьмин А. В. На пути в Москву : Очерки генеалогии военно-служилой знати Северо-Восточной Руси в XIII — середине XV в.— М., 2014.— Т. 1.— С. 199.

¹³ Уваров А. С. Знач. праця.— С. 5.

¹⁴ Свердлов М. Б. Генеалогия в изучении класса феодалов на Руси XI—XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины.— Ленинград, 1979.— Т. 11.— С. 232–233.

II, 422), п. *szubać* «бити, вдаряти» (ЕСУМ, VI, 412), нлуж. *šuba* «різка» (Ф., IV, 435), укр. *шибати* «ударяти, кидати» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибать* «кидати, метати, жбурляти» (Даль, IV, 632), бр. *шыбáць* «кидати» (РБСл., III, 748).

Звернімо увагу на те, що в польській мові XII ст., тобто на час написання літописної статті *1177 р., деривати псл. **šibati* майже не представлені; перше вживання стп. *szybki* «швидкість» датоване 1610 р. (Brückner, 559). Натомість у східнослов'янських пам'ятках континуанти праслов'янського кореня трапляються з XI ст.: друс. *шибати* «гриміти (про грім)» (*1024), «ударяти» (*1169, *1283, *1382), *шибениє* «грім, громовий удар» (*1150), *шибити* «вразити» (XI ст.), «почати бити» (*1071), «вдарити» (*1187), *шибеныи* «шалений» (XI ст.), *шибало* «бич» (XIV ст.), *шибаниє* «грім» (XIV ст.) (Срезн., стлб. 1592). Семи 'сильний', 'несподіваний', 'небезпечний', 'різкий', 'гучний', 'безумний' створюють навколо кореня -*шиб-* цілісне за структурою асоціативне поле.

Згодом східнослов'янські деривати праслов'янського кореня розширили первиннісне значення в напрямках, пов'язаних з розвитком семантики кидання, удару, швидкості, нерівного. Семантика кидання знаходить відбиття в укр. *шибоніти* «із силою кинути», *шибнѐм* «з розмаху», *шибáтися* «метатися, кидатися» (Грінч., IV, 494), укр. *шибáк* «шуліка; назва мотивується способом полювання шуліки (кидається на здобич з висоти)», *шибáти* «кидати; кидатися, метатися», *шибáть* «кидати, підкидати» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибáть* «кидати, метати, жбурляти» (Даль, IV, 632), бр. *шыбáць* «кидати, жбурляти» (ТСБМ, V, кн. 2, 426). Семантика удару реалізована в укр. *шибáти* «кидати, ударяти», *шибоніти* «ударити» (Грінч., IV, 494), укр. *шибеніти* «штрикнути» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибакъ* «буян, драчун», *шибай* «т. с.», *шибáйла* «т. с.» (Даль, IV, 632), бр. *шибану́ть* «стукнути» (РБСл., III, 748). Семантика швидкості простежується в укр. *шибиткува́тий* «пустотливий, швидкий, рухливий», *шибкі́й* «стрімкий, швидкий, поривчастий», *шибко* «стрімко, швидко, поривчасто» (Грінч., IV, 494), укр. *шибка́й* «швидкий, рвучкий» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибкі́й* «швидкий, прудкий; жвавий, моторний; квапливий» (Даль, IV, 632), бр. *шыбáць* «швидко, з великою силою злітати вгору», «швидко рухатися, йти, їхати тощо», «дуже швидко рости» (ТСБМ, V, кн. 2, 426), бр. *шыбкі* «швидкий» (там же). Семантика нерівного зберігається в рос. *шибе́лістая* «дорога грудкувата, вибоїста», *шибелева́тая* «т. с.» (Даль, IV, 632), а також укр. *шибáтися* «метатися, кидатися» (Грінч., IV, 494). Розвиток культурної семантики відбувся в напрямку негативної соціально-етичної оцінки: укр. *шибайголова* «шибайголова» (Грінч., IV, 493), укр. *пришиба* «дурило», *пришибений* «дурний; недоумкуватий», *пришибе́ний* «гульвіса» (ЕСУМ, VI, 412), рос. *шибакъ* «злодій, перекупщик, баришник, кулак», *шибакъ* «буян, драчун», *шибай* «т. с.», *шибáйла* «т. с.» (Даль, IV, 632), влуж. *šibali* «жвавий, шахраюватий» (Ф., IV, 435).

В. М. Телія відзначає: «Виходячи при дослідженні конотації з гіпотези про те, що вона є свого роду оцінною структурою, не можна не враховувати і того факту, що емотивно-оцінне ставлення детерміноване світоглядом народу <...> а також універсальністю оцінного судження, яке зобов'язує "дотримуватися" зіставлення цінності об'єкта з певними стереотипами або стандартами за певною шкалою, яка відбиває суспільно усталені норми уявлення про добре чи погане, або про те, що виявляється понад норму або

нижче за норму»¹⁵. Розвиваючи культурну семантику, акціональні ознаки 'швидкий' та 'нерівний', ознака форми 'нерівний', ад'єктивна ознака 'сильний' експлікуються в антропонімі *Шибutowичь*. Поле семантичних асоціацій українських і російських дериватів псл. **šib-* забезпечує зв'язок семантики кидання, удару, швидкості, нерівного з категорією етичної антинорми. Подібні семантичні відношення спостерігаються в лексиці, у вторинних семіотичних системах та культурній практиці мов європейського ареалу, де, як виявила Й. Лейвен-Турновцева, категорії «криве», «крутіня», «рух» визначають зміст концепту *антинорма*, представленого лексемами з етичними значеннями «кривда», «гріх», «крадіжка», «зло» тощо¹⁶.

Наведені дані ставлять під сумнів виникнення на польських землях XII ст., тобто за життя Матея Шибutowича, неофіційного іменування з коренем *-šib-*. Водночас східнослов'янські деривати праслов'янського кореня вже розвинули в XI–XII ст. мережу таких взаємопов'язаних значень, які дали поштовх для розвитку культурної семантики у векторі негативної моральної оцінки особи. Організоване навколо інформаційного центру «удар, кидання, швидкість», поле семантичних асоціацій створює образ, у якому негативні конотації домінують над позитивними. Антропонім *Шибutowичь* містить оцінку особи за моральними якостями, маркує певний характер; у XII ст. в Київській Русі таке неофіційне ім'я могли дати енергійній, неспокійній людині, схильній застосовувати силу для досягнення своєї мети.

Конотації у структурі значення неофіційного антропоніма уточнюють семантику інтенціонала, виводять оцінний компонент на перший план, перетворюючи ім'я на десигнатор, прив'язаний до одиничного об'єкта — конкретної особи. Т. О. Ненашева виділяє фонові, стилістичні, аксіологічні конотації, притаманні прізвиськовим антропонімам: «Фонові конотації базуються на соціокультурних відомостях <...> Стилiстичні конотації ґрунтуються на використанні мовних одиниць, що належать різним субмовам і надають прізвиськовому антропоніму специфічного забарвлення, використанні стилістичних прийомів, типових для певних функціональних стилів тощо. Аксіологічні конотації виражають ставлення комунікантів до об'єкта номінації»¹⁷. Неофіційне іменування *Шибutowичь* є імітацією компонента «по батькові», в якому негативна конотація кореня суміщається з позитивною конотацією суфікса *-ович-*. Семантика суфікса *-ович-* є одним з тих «аксіологічних відтінків значення, які відбивають стереотипне оцінне ставлення суспільства до загальновідомої особи»¹⁸. М. Л. Худаш, досліджуючи специфіку ідентифікації особи в українському середовищі до запровадження кодифікованого права, зазначає, що в середні віки «назви по батькові на *-ич*, *-ович*, *-євич* регламентувались великими князями та царями і служили своєрідним кастовим атрибутом княжих і боярських родів»¹⁹.

¹⁵ Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц.— М., 1986.— С. 39.

¹⁶ Лейвен-Турновцева Й. ван. Панстратические и пантопические аспекты семантизации отклонений от нормы в стандарте и нон-стандарте европейских языков // Логический анализ языка : Языки этики.— М., 2000.— С. 134–148.

¹⁷ Ненашева Т. А. Коннотативная семантика референтно однозначного имени.— Н. Новгород, 2012.— С. 91.

¹⁸ Там же.— С. 47.

¹⁹ Худаш М. Л. З історії української антропонімії.— К., 1977.— С. 132.

У Показчиках імен до Радзивіллівського і Лаврентіївського літописів Добрина Долгий, Матей Шибутович та Іванко Степанович позначені як суздальські бояри (ЛР, с. 168–169; ЛЛ-1, с. 546, 548, 550). Однак текст Никонівського літопису вказує на те, що це були бояри ростовські: «слушая Добрыни Долгаго, и Матеѣ Бутова и иныхъ злодѣйныхъ челоуѣкъ *Ростовцевъ* <...> и побѣди князя Мстислава Ростиславича и воинство его *Ростовцевъ*» (*1177, ЛНик-1, X, 3). Саме в Ростові Мстислав Ростиславич знаходить підтримку; рятуючись від Всеволода, він тікає до Ростова («бѣжа къ Ростову» — там же). «Добрыня Долгий, — підкреслює О. С. Уваров, — <...> належав до Ростовських бояр <...> і Ростовський боярин Матвѣй Шибутович»²⁰. Говорячи про боярство Ростовського князівства другої половини XII ст., А. В. Кузьмін називає насамперед Добриню Долгого, Іванка Степановича і Матея Шибутовича²¹. У XII ст. в Ростово-Суздальській землі політичну активність виявляли і бояри, і міські общини²². Як вважає П. В. Лукін, у статтях 1176 р. та 1177 р. Лаврентіївського літопису «“ростовці” послідовно відокремлюються від бояр, також ростовських. Інакше кажучи, проти володимирців та Юрійовичів, яких вони підтримували, бореться не тільки ростовська знать, а й ростовські містяни. При цьому, звичайно, очолюють останніх бояри, про що свідчить, зокрема, згадування лідерів “ростовців” Матея Шибутовича й Добрині Долгого — явно осіб боярського статусу»²³. Збірне ім'я «ростовці» починає персоніфікуватися в другій половині XII ст., і ця персоніфікація виникає «лише в зв'язку з політичною кризою. Вона охопила Ростово-Суздальську землю в 70-ті рр. XII ст.»²⁴. А. В. Кузьмін поділяє думку Б. М. Флорі про те, що в цей час «ростовці» мають всю силу в Ростовській землі і що головною діючою групою осіб, які протистояли княжій владі, стають бояри, що «пов'язані не тільки з Ростовом, вони об'єднують у своїх рядах, очолюють усю дружинну організацію Ростовської землі»²⁵. Літописний текст і матеріали історичних розвідок вказують на те, що у змісті аналізованих антропонімів актуалізується денотативний компонент 'ростовський боярин'.

Бояринъ, большии бояринъ, великий бояринъ, добрый бояринъ, лоучий бояринъ, молодой бояринъ, меньший бояринъ, мирьский бояринъ, свѣтлый бояринъ, старый бояринъ — соціальні терміни, які визначали стратифікацію боярства XI–XIII ст. Якими саме боярами були Добрина Долгий, Матей Шибутович та Іванко Степанович, літописець не уточнює, однак їхні вчинки частково проливають світло на це питання. Порушуючи закони феодалної ієрархії, Добрина Долгий, Матей Шибутович та Іванко Степанович плели інтриги проти клану Юрія Долгорукого, зокрема проти його синів (Михайла і Всеволода) та онука (Мстислава Ростиславича). Не минуло

²⁰ Уваров А. С. Знач. праця. — С. 5.

²¹ Кузьмин А. В. Боярство Ростовской земли конца XII — начала XV века. — <http://rostmuseum.ru/publication/historyCulture>.

²² На думку Ю. О. Лимонова, «літописець чудово розрізняє бояр і міське самоврядування — віче Ростова <...> бояри і місто Ростов (точніше, ростовські містяни) та його орган управління — не тотожні політичні сили» (Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь : очерки социально-политической истории. — Ленинград, 1987. — С. 129–130).

²³ Горский А. А., Кучкин В. А. и др. Древняя Русь : очерки политического и социального строя. — М., 2008. — С. 125–126.

²⁴ Кузьмин А. В. На пути в Москву... — С. 198.

²⁵ Там же.

й дев'яти днів після смерті кн. Михайла (Михалка) — сина Юрія Долгорукого та онука Володимира Мономаха («Михалку оумершу еще деватаго д(ь) не нѣтуть» — *1177, ЛС-1, арк. 129), як бояри привели з Новгорода його племінника — кн. Мстислава Ростиславича, маючи на меті віддати йому стіл («рекуще [см8] поиди кнаже к на(м). Михалка Б(ог)ъ поалъ <...> а мы хоче(м) тебѣ» — там же, арк. 128 зв.). І хоча Всеволод Юрійович, який був першим претендентом на князівство, запропонував мирно розв'язати конфлікт, Мстислав виступив проти нього — свого дядька, послухавши Добриню, Іванка і Матея: «Мстисл(а)в же не послуша рчи Всеволода стрыа свого хотяща єму добра. но слушашеть Добрыны Долгаго. Матѣя Шибutowича» (*1177, ЛС-1, арк. 129). Ініціаторами княжих заколотів були не всі бояри, «пріоритет тут залишався за великим боярством, яке прагнуло, з одного боку, обмежити верховну княжу владу, з другого, — отримати якомога більший доступ до управління землею, добитися від князя фактичного співправління»²⁶. Погляди бояр на структуру державної влади відбилися в літописах: на відміну від літописців-церковників, які обґрунтовували монархічну ідею²⁷, «боярські ідеологи підтримували ідею самостійних, суверенних “отчин”»²⁸. Денотат кожного з трьох імен включає ще одну ознаку — ‘представник великого боярства’; поряд з іменами скоріше за все могли стояти терміни *большии бояринь* або *великыи бояринь*.

Для того, щоб виявити причини коригування імені *Мати Шибutowичь* у писемних джерелах наступних віків, необхідно з'ясувати дії Матея Шибutowича і його однодумців-змовників під час битви, уточнити їхній соціальний статус. 27 червня 1177 р. на Юрійському полі, у верхів'ях р. Липиця, відбулася битва, в якій кн. Всеволод здобув перемогу. Літописи повідомляють, що Мстислав та його близьке оточення врятувалися втечею, а Добрыня Долгий та Иванко Степанович загинули: «И Добрыню Долгаго ту убиша, и Иванка Степанович(а)» (*1177, ЛР, арк. 223), «и Б(ог)ъ поможе Всеволоду Юрьевичю <...> И побѣже Мстиславъ и дружина єго. [и] Добрыну Долгаго ту оубиша. и Иванка Степанковича» (*1177, ЛС-1, арк. 129). І хоча про долю Матея Шибutowича хроністи умовчують, дані археологічних розкопок дали змогу О. С. Уварову припустити, що Матей Шибutowич теж загинув у липицькій битві: «Самий центр позначеного нами поля битви <...> зайнятий був групою курганів <...> четвертий курган виявився загальним похованням, у яке зарили вбитих після битви <...> відрито 29 остовів. Три з них лежали окремо в трунах <...> Примітно, що 26 остовів були абияк складені в могилі, між тим як для трьох з них зробили виняток, — поклали в труни, склали руки й поставили в напрямку на схід. Ці три труни містили, мабуть, тіла трьох убитих бояр: Добрині Долгаго, Иванка Степановича і Матфея Шибutowича»²⁹.

Яку саме — «молодшу» чи «старійшу» — дружину представляли *Матѣи Шибutowичь*, *Добрыня Долгыи*, *Иванко Степановичь*, у літописах прямо не

²⁶ Толочко П. П. О «крамоле безбожных бояр галичских» // Толочко П. П. Київ і Русь : Вибр. твори 1998–2008 рр.— К., 2008.— С. 344.

²⁷ Рыбаков Б. А. Политические идеи русских летописцев XII в. // Польша и Русь : Черты общности и своеобразия в ис. развитии Руси и Польши XII–XIV вв.— М., 1974.— С. 21.

²⁸ Там же.— С. 20.

²⁹ Уваров А. С. Знач. праця.— С. 4–5.

казано. Звернімося до подій, що передували липицькій битві. Політичну ситуацію на цій території дестабілізувала діяльність Андрія Боголюбського, який перетворив Ростовське і Суздальське князівства на другий політичний центр держави, Володимир-на-Клязьмі підняв над старшими містами Ростовом і Суздалем, упродовж десятиліть жорстоко конфліктував із власними боярами. 1174–1175 рр. позначилися численними заколотами в селах і містах, «але дуже скоро феодальний прошарок населення Володимиро-Суздальської землі почав уживати всіх заходів для придушення повстання й стабілізації обстановки. Адже обурення й “заколот” проти князя та його адміністрації призводили до повстання проти всіх феодалів <...> У “порядку” були зацікавлені всі феодали Володимиро-Суздальської землі, і особливо бояри»³⁰. На з’їзді, зібраному для обрання нового князя, відбувся розкол: «молодша» дружина та віче Володимира стали на бік синів Юрія Долгорукого — Михаїла і Всеволода, тоді як «старша» дружина, великі ростовські, суздальські бояри і віче Ростова і Суздаля надавали перевагу молодим Ростиславичам, синам старшого сина Юрія Долгорукого — Ростислава»³¹. Якщо взяти до уваги, що Іванко Степанович був серед ворогів кн. Всеволода, а його батько шукав захисту в Ростиславичів, то стає очевидним, що *Іванко Степановичь*, *Добрыня Долгыи* і *Матѣи Шибutowичь* представляли саме «старійшу», а не «молодшу» дружину. До денотативних ознак кожного з імен можна додати ‘член «старійшої» дружини’, ‘той, хто виступав на боці сина Юрія Долгорукого — Ростислава’, ‘член «старійшої» дружини Мстислава Ростиславича’.

Ми вже знаємо, що всіх трьох бояр убили під час липицької битви, але в літописних джерелах не уточнено, чи боролися вони як воїни зі зброєю в руках. Відповідь на це може підказати археологічний опис, у якому зазначено, що «у них на головах траплялися залишки золотого позументу, вірогідно від обшивки боярських шапок або мурмолок»³². Ховати загиблих мав переможець; «поле битви залишилося за Всеволодом, а тому Володимирці його попіклувалися про захоронення вбитих»³³. Ховали поспішно, щоб встигнути до заходу сонця, як того вимагали правила³⁴. Це означає, що бояр поховали в тому одязі, в якому знайшли на полі битви, тобто в багатому боярському вбранні, а не у військових обладунках. Звідси випливає, що *Матѣи Шибutowичь*, *Добрыня Долгыи*, *Іванко Степановичь* не брали безпосередньої участі в битві, а спостерігали за її ходом з якоїсь позиції, наприклад, з княжого шатра. Стає зрозумілим, чому всі троє загинули: через ошатне вбрання вони стали легкою здобиччю, не могли ані чинити опір озброєним воїнам, ані рятуватися втечею, як це зробив Мстислав. Упевненість бояр у перемозі говорить про те, що вони втратили пильність і володіння ситуацією, яка, до речі, стрімко змінювалася.

На користь припущення про те, що порівняно з іншими членами дружини названі бояри мали особливий статус, носили найдорожчий одяг, свідчать виявлені в кургані елементи одягу: крім залишків золотого позументу, який прикрашав шапку, «біля шиї знайдено золочені гудзики [усього п’ять],

³⁰ Лимонов Ю. А. Знач. — С. 101.

³¹ Там же. — С. 102.

³² Уваров А. С. Знач. — С. 4.

³³ Там же.

³⁴ Там же.

які, вірогідно, по два були пришиті до коміра сорочки»³⁵. У 70-ті рр. XII ст. княжа дружина була неоднорідною; «дружина, — зауважує М. Ф. Котляр, — з середини XII ст. перестає бути єдиним владним шаром, до нього відтоді входить лише її горішній прошарок. А зародження протягом другої половини XI — XII ст. індивідуального феодального землеволодіння висунуло на перший план іншу соціальну верству: земельну аристократію»³⁶. Відзначаючи, що в другій половині XII ст. бояри «мали можливість розвивати в себе неземлеробні галузі сільського господарства, особливо скотарство», І. Я. Фроянов робить суттєве уточнення стосовно того, що скотарством займалися саме найзаможніші бояри, зокрема ростовські³⁷, і на підтвердження наводить свідчення літописця про те, що після битви Всеволод «села боларьскаа взяша. и кони. и скоть» (*1177, ЛС-1, арк. 129). Більше того, літописець двічі повторює, що переможці конфіскували коней та інший скот: «Володимерци и дружина <...> и скоть погнаша и кони» (там же). Вважаємо, що *Матѣи Шибutowичь, Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь* належали саме до тих найзаможніших бояр, які розвивали скотарство. Сигніфікат їхніх імен включає такі денотативні ознаки, як 'представник верхівки «старійшої» дружини', 'представник земельної аристократії', 'феодал, який займається скотарством'.

Літопис — документ необмеженого терміну зберігання, документ епохи, доступ до якого мали насамперед представники правлячих кіл. Безперечно, «літописці, котрі фіксували певні княжі вчинки та надавали характеристики-портрети князям, зверталися до читачів, розраховуючи не тільки на розуміння, а й усвідомлюючи значущість цих записів»³⁸. Будь-яке (графічне, морфемне тощо) коригування неофіційного іменування в давньому тексті є глибоко продуманим кроком хроніста і приводить до переорієнтації конотації, перегруповання семного складу та емоційно-оцінного зсуву в рецепції імені.

У списках XV ст. іменування *Шибutowичь* переправлене на *Шибutowъ*, ім'я *Матѣи* — на *Матѣѣи*. Форма *Шибutowъ* з'являється в Літописці Переяславля Суздальського другої половини XV ст. («Матѣя Шибutowич(а) (вар. П.: *Шибutowа*) и иных» — *1177, ЛР, арк. 222 зв.), форма *Матѣѣи* наявна в Московсько-Академічному списку XV ст. («Матѣя (вар. А.: *Матѣѣя*) Шибutowич(а)» — там же) та рукописі Московської Духовної Академії XV ст. («Матѣя (вар. А.: *Матѣѣя*) Шибutowича» — *1177, ЛС-1, арк. 129). У літописному тексті першої половини XVI ст. знаходимо форми *Бutowъ* і *Матѣѣи*: «*Матѣѣа Бutowа* и иных» (*1177, ЛНик-1, X, 3). Така трансформація імен не може бути безпричинною.

Найвірогідніше, зі смертю Матея Шибutowича його рід не закінчився, але колишньої могутності вже не мав. А. В. Кузьмін, дослідивши генеалогію воєнно-служилої знаті Північно-Східної Русі в XIII — середині XV ст., дійшов висновку про те, що «сім'ї бунтівних ростовських і суздальських бояр, як показують події першої третини XIII ст., не були вигнані за межі Північ-

³⁵ Там же.

³⁶ Котляр М. Ф. Княжа служба в Київській Русі.— К., 2009.— С. 85.

³⁷ Фроянов И. Я. Киевская Русь : очерки социально-экономической истории.— Ленинград, 1974.— С. 69.

³⁸ Целік Т. В. Особистісне начало у філософській культурі Київської Русі.— К., 2005.— С. 278.

но-Східної Русі. Можливо, це вказує на силу й могутність місцевої знаті, з якою її переможець князь Всеволод III Велике Гніздо все одно був змушений рахуватися. Однак для ростовців шлях до числа великокняжих бояр і слуг, очевидно, на певний час був закритий або сильно обмежений. Джерела цього часу практично не персоніфікують ростовських бояр. Проте ця частина знаті Північно-Східної Русі, зберігаючи колишні політичні амбіції, змогла благополучно влаштуватися при дворі великого князя Костянтина Всеволодовича († 1218) та його синів»³⁹. У XV–XVI ст. пам'ять про змови ростовських бояр проти членів династії Мономаха, і зокрема про дії Матея Шибutowича, була жива, принаймні тому, що давні літописи зберегли не тільки опис інтриг, а й ім'я боярина. Немає сумнівів, що в другій половині XV ст. — першій половині XVI ст. хтось із нащадків роду, до якого належав Матей Шибutowич, був впливовою людиною, брав активну участь у політичному житті держави. Гадаємо, коригування імені *Матѣи Шибutowичь* відбулося під тиском нащадків, які не хотіли, щоб їхні імена асоціювалися з іменем боярина-заколотника. Саме в другій половині XV ст. в Літописці Переяславля Суздальського з'явилася усічена форма *Шибutowь*, а трохи згодом — у першій половині XVI ст. укладач Никонівського літописного зводу митрополит Даниїл Рязанець замінив неофіційне іменування *Шибutowь* на ще менш схоже на *Шибutowичь*, майже нейтральне *Бutowь*, розірвавши тим самим асоціативний зв'язок з боярином-підбурювачем та семантичний зв'язок між іменем і коренем *-шиб-*. У першій половині XVI ст. ім'я *Матѣи* переправили на високе *Матѣи*, яке автоматично «піднімало» його власника на вищий щабель, «переносило» до шляхетного класу церковної знаті. Подібні заміни в антропонімічних формулах були відомі в Росії у XVIII–XIX ст.: «у XVIII–XIX століттях для позашлюбних дітей російських дворян прізвище нерідко утворювали, відкидаючи перший склад або перші літери (Трубецкой — Бецкой, Потёмкин — Тёмкина, Воронцов — Ранцов, Елагин — Агин, Лопухин — Опухин, Голицын — Де Лицын тощо)»⁴⁰.

Усічені форми *Бutowь* (у літописній статті першої половини XVI ст.) і *Бutowичь* (у дослідженні М. П. Погодіна), які в своєму складі містять корінь *-шиб-*, що сягає псл. **šibati*, не слід ототожнювати з українськими прізвищевими іменуваннями *Бutow* і *Бutowич* — похідними від антропоніма *Бут*. «Особове ім'я *Бут* (а також співзвучна з ним прізвищева назва *Бут*), — зазначає П. П. Чучка, — досить часто вживане в укр. антропонімії XVII ст. <...> Від антропоніма *Бут* утворилися також похідні іменування. Напр., *Бута*, *Буташ*, *Бутенко*, *Бутко*, *Бутковський*, *Бutowич*, *Бутук* та інші»⁴¹. Єдиної версії щодо внутрішньої форми імені *Бут* немає; існують припущення (і про них говорить П. П. Чучка) про те, що антропонім *Бут* з'явився внаслідок видозміни певного імені (**Butъmirъ*, *Будимиръ*, *Bohut*, *Буда*, *Butha*), утворився від апелятива *бут* «чобіт» або «молода зелена цибуля», зводиться до друс. *-бут-*, має давньогрецькі витоки (В. П. Шульгач, В. О. Горпинич, Ян Свобода, Т. Скуліна, Ю. К. Редько, Д. Г. Бучко).

Уживання в літописі неофіційного пропріального імені є однією з форм моральної оцінки людини. Замість офіційних імен бояр літописець вико-

³⁹ Кузьмин А. В. На пути в Москву... — С. 199.

⁴⁰ Пчелов Е. В. Монархи России. — М., 2004. — С. 137.

⁴¹ Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців : Історико-етимолог. словник. — Ужгород, 2011. — С. 91.

ристовує їхні неофіційні іменування — промовисті імена, які містять оцінний складник, конотацію морально-етичного ряду, і тим самим навічно закарбовує в хроніці — офіційному документі епохи — ту моральну характеристику, яка вирізняла конкретну людину з-поміж інших. Цей морально-етичний складник визначає референтність неофіційного антропоніма, його зв'язок з історичною особою. Виникнення неофіційного антропоніма пов'язане з інтенціями автора, який узгоджує моральну оцінку з етичними принципами; оцінка зумовлена не стільки наявною, актуальною ситуацією, разовим учинком, скільки ситуацією-повторенням. Не обмежуючись інформаційною довідкою про події, літописець наповнює текст перехресними оцінками, поєднує об'єктивний і суб'єктивний рецептивні плани, передбачає пролонговану в часі рецепцію сучасників і нащадків.

Отже, антропоніми *Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матѣи Шибутовичь* містяться під *1177 р. у Радзивіллівському літописі та Суздальському літописі за Лаврентіївським списком. Порядок слідування імен у тексті (*Добрыня Долгыи — Иванко Степановичь — Матѣи Шибутовичь*), насамперед препозиційне розташування імені *Добрыня Долгыи*, зумовлені соціальним статусом названих осіб. Форма *Добрыня* актуалізує етнокультурні денотативні ознаки 'особа знатного роду', 'особа з новгородських, ростовських або суздальських земель', 'скоріше за все не князь', форми *Иванко* та *Степановичь* — ознаки 'боярин', 'посадник', 'тисяцький', 'воевода'. Оцінні портретні характеристики Добрині Долгого, Іванка Степановича та Матея Шибутовича, літописні записи про їхню діяльність, археологічні дані переконливо свідчать про те, що ці особи представляли ростовське (а не суздальське) боярство другої половини XII ст. і не брали безпосередньої участі в липицькій битві 1177 р., а лише спостерігали за її ходом. Сигніфікат кожного з імен містить денотативні ознаки: 'той, хто виступав на боці сина Юрія Долгорукого — Ростислава', 'представник верхівки «старійшої» дружини Мстислава Ростиславича', 'представник земельної аристократії', 'феодал, який займається скотарством'. Будучи введеними в літопис, неофіційні іменування *Долгыи, Иванко Степановичь, Шибутовичь* виконують потрібну функцію: з одного боку, виступають ідентифікаторами, однозначними десигнаторами, з другого — відбивають ставлення до названих осіб у боярському та княжому середовищі, з третього — ставлення до них літописця. Неофіційні антропоніми *Долгыи* і *Шибутовичь* у другій половині XII ст. мали живу внутрішню форму. Мотиви, які лежать в основі іменувань, пов'язані з категорією етичної антинорми, переходом оцінки з площини фізичних ознак у площину морально-етичну. З великою часткою вірогідності можна стверджувати, що іменування *Шибутовичь* виникло в східнослов'янському ареалі, а боярин, про якого йдеться, був родом з галицьких земель. Мотив іменування відбивав певний психотип, такі риси характеру, як енергійність, неспокійність, схильність застосовувати силу для досягнення своєї мети. Іменування є імітацією компонента «по батькові», в якому негативна семантика кореня поєднується з позитивною конотацією суфікса *-ович-*, який вказує на належність особи до княжого або боярського роду. У літописних списках XV–XVI ст., а також наукових розвідках вони виступають під такими іменами: *Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матѣи Шибутовъ, Матѣи Шибутовичь, Матѣи Бутовъ, Матѣи Бутовичь*. Поява в списках XV–XVI ст. форм *Матѣи, Шибутовъ, Бутовъ* сигналізує про те, що в другій половині XV — першій половині XVI ст. були живі і нащадки

роду Матея Шибутовича, і пам'ять про події 1177 р. На наше переконання, у другій половині XV ст. — першій половині XVI ст. серед нащадків роду, до якого належав Матей Шибутович, була впливова людина, яка брала активну участь у політичному житті держави. Вважаємо, що заміна форми *Шибутовичь* на усічені та майже нейтральні *Шибутовъ* (друга половина XV ст.) і *Бутовъ* (перша половина XVI ст.) відбулася під тиском нащадків, які намагалися стерти асоціації свого імені з родом Матея Шибутовича. Коригування в першій половині XVI ст. імені *Матѣи* шляхом виправлення його на *Матѣи* автоматично «піднімало» Шибутовича від класу бояр до церковної знаті.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БПРС	—	<i>Гессен Д., Стыпула Р.</i> Большой польско-русский словарь : В 2 т.— М. ; Варшава, 1988.— Т. 2.— 796 с.
Грінч.	—	Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Д. Грінченка.— К., 1958.— Т. 1.— 494 с.; 1959.— Т. 4.— 563 с.
Даль	—	<i>Даль В.</i> Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1955.— Т. 1.— 699 с.; Т. 4.— 683 с.
ЕСУМ	—	Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 2012.— Т. 6.— 568 с.
ЛГВ, ЛИ-3	—	Летопись Галицко-Волынская // Полное собрание русских летописей.— М., 1998. — Т. 2. — С. 717–938.
ЛИ-3	—	Ипатьевская летопись // Там же.— 648 с.
ЛК, ЛИ-3	—	Летопись Киевская // Там же.— С. 284–711.
ЛЛ-1	—	Лаврентьевская летопись // Там же. — М., 1997.— Т. 1.— 733 с.
ЛНик-1	—	Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // Там же. — М., 2000.— Т. 10.— 248 с.
ЛР	—	Радзивилловская летопись // Там же. — Ленинград, 1989.— Т. 38.— 178 с.
ЛС-1	—	Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Там же. — Т. 1. — С. 289–488.
ЛСа-1	—	Суздальская летопись по Академическому списку сер. XV в. // Там же.— С. 489–540.
ПВЛ, ЛИ-3	—	Повесть временных лет // Там же. — Т. 2. — С. 1 — 284.
РБСл.	—	Русско-белорусский словарь : В 3 т.— Минск, 2005.— Т. 3.— 800 с.
СДРЯ XI–XIV	—	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т. — М., 1990. — Т. 3. — 511 с.
СБГ	—	Съказание и страсть и похвала святому мученику Бориса и Глѣба // Памятники литературы Древней Руси.— 1978.— Вып. 1.— С. 278–302.
Срезн.	—	Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / Труд И. И. Срезневского : В 3 т.— СПб., 1903 (дополн. 1912). — Т. 3.— 1684, 272 стлб., 13 с.
СтСл-94	—	Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др.; под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой.— М., 1994.— 842 с.
СУМ	—	Словник української мови : В 11 т.— К., 1971.— Т. 2.— 550 с.
ТСБМ	—	Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т.— Мінск, 1978.—Т. 2.— 768 с.; 1984.—Т. 5. Кн. 2.— 608 с.

- Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 2007. — Т. 4. — 860 с.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Отв. ред. О. Н. Трубачев. — М., 1978. — Т. 5. — 232 с.
- Brückner — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1927. — 805 s.

H. V. MEZHHERINA

**THE 12-th CENTURY UNOFFICIAL ANTHRONYMS: ДОБРЫНЯ
ДОЛГЫИ, ИВАНКО СТЕПАНОВИЧЬ, МАТЪИ ШИБУТОВИЧЬ**

The article is based on the analysis of Old East Slavic literary monuments of the XI–XIII centuries. The research focuses on the fragment «unofficial anthronyms» of the early East Slavic world view. It is the first time that the functional-semantic peculiarities of unofficial anthronyms *Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матъи Шибутовичь* come under scholarly scrutiny. These anthronymic units are in the Radzivil, the Suzdal', the Nikon chronicles. Linguistic study of unofficial anthronyms is carried out taking into account extralinguistic factors with the use of data of history and archeology. It is proved that there is a clear pattern in using of these names in the old text. The word-formation features of these anthronyms indicate that the order of following the names in the chronicle is determined by the social status of the named persons. A component of «significance» in the structure of the lexical meaning of anthronyms was reconstructed. Connotative and denotative component that are included in the semantic content of unofficial anthronyms are revealed. The motive for naming (*Долгыи* and *Шибутовичь*) is related to the category of ethical antinorm. Significance of each of the names contains the ethnocultural denotative components that clarify the social status of a person, indicate its religious orientation, territorial affiliation. The author believes that named persons representative the Rostov (but not Suzdal') nobility of the second half of the XII century. As a result of the analysis it is established that these persons did not take direct part in the Lypyska battle in 1177, but only watched the course of the battle. It was shown that the name *Шибутовичь* originated in the East Slavic area, and the boyar is talking about was from the Galician lands. Unofficial anthronyms *Долгыи* і *Шибутовичь* in the second half of the XII century had a living inner form. Anthronymic units *Долгыи, Иванко, Степановичь, Шибутовичь* perform a moral evaluation function. The causes of appearance in chronicles of the XV–XVI centuries truncated forms *Шибутовъ, Бутовъ* and the replacement of form *Матъи* on *Матѡи* are revealed.

Keywords: Kyiv Rus', chronicle, unofficial anthronymy, semantics, *Добрыня Долгыи, Иванко Степановичь, Матъи Шибутовичь*.

УЧЕННЯ П. О. ЛАВРОВСЬКОГО КРИЗЬ ПРИЗМУ КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОГО АНАЛІЗУ

Сучасні методики моделювання історії мови розвинулися з порівняльно-історичних досліджень XIX ст., джерелом яких багато в чому стали лінгвістичні ідеї П. О. Лавровського. Концепції дослідників XXI ст. співзвучні з ідеями мовознавця, який розглядав мовні факти в хронології та локалізації, простежив зміни, що в них відбуваються, указав на поступовий характер цих змін, виявив і пояснив особливості споріднених мов і на основі генетичної близькості встановив самостійність української та російської мов. Висновки, до яких прийшов учений, зберігають свою значущість і мають цінність для когнітивно-дискурсивного аналізу такого гетерогенного явища, як мова.

Ключові слова: П. О. Лавровський, порівняльно-історичний метод, когнітивно-дискурсивний аналіз.

Діяльність Петра Олексійовича Лавровського, одного із засновників наукової школи слов'янської лінгвістики в Україні, пов'язана з упровадженням порівняльно-історичного методу дослідження споріднених слов'янських мов у практику вивчення стародавніх текстів. Велику увагу мовознавець приділив аналізу мови літописів, світських текстів і ділових документів епохи Київської Русі та кількох наступних століть. Завдання філолога він убачав у тому, щоб показати шляхи розвитку слов'янських мов від витоків до сучасного стану, простежити зміни, що відбуваються в споріднених мовах, і, по можливості, пояснити, чим такі зміни викликані. Ці проблеми залишаються актуальними й сьогодні. Увага лінгвістів-когнітологів XXI ст. також сконцентрована на реконструкції давніх форм, на діахронічному аспекті мови з урахуванням впливу етнокультурних та інших факторів на її розвиток з метою адекватного синхронного опису мовної картини світу.

Мета статті — продемонструвати зв'язок учення П. О. Лавровського із сучасними проблемами мовознавства, показати, у чому існує спадкоємність лінгвістичних поглядів «моводослідників» (термін П. О. Лавровського), яких розділяє майже два століття.

Петро Олексійович Лавровський написав важливі для слов'янознавства праці з порівняльно-історичного мовознавства, що мають і теоретичну, і практичну значущість, підготував нове покоління вчених, серед яких — засновник психологічного напрямку у вітчизняній лінгвістиці О. О. Потебня. Незважаючи на це, творча спадщина мовознавця залишається недостатньо вивченою. Наш науковий інтерес викликали дві праці: стаття Є. Х. Широград в енциклопедії «Українська мова», у якій акцентовано увагу на важливості праць ученого про походження слов'янських мов і використання ним

порівняльно-історичного методу¹ та публікація В. А. Глуценка «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві 20–60-х рр.», присвячена дослідженню особливостей використання порівняльно-історичного методу як генетичного ототожнення мовних фактів у працях учених указанного періоду, серед яких вагома роль належить дослідженням П. О. Лавровського².

Зупинимося докладніше на фундаментальній праці лінгвіста «О языке северных Русских летописей»³, у якій описані визначальні риси давніх української і російської мов. У цьому дослідженні представлено особливості фонетики, яка в XIX ст. належала до розділу граматики, а також подано характеристику морфологічних властивостей слів і синтаксису мови східних слов'ян доби Київської Русі. Зазначені риси безпосередньо стосуються давньої української мови, що має з російською спільне коріння, але в той же час ідентифікують ці слов'янські мови як самостійні. Це підтверджують зауваження П. О. Лавровського у згаданій книзі, винесені ним у передмові в окремий параграф: «Отсутствие в списках Русских летописей XIV–XV столетия очевидных признаков современного наречия Малорусского».

П. О. Лавровський бачив зв'язок усіх слов'янських мов з давньою індоєвропейською як мовою-основою: «<...> колись слов'янські наріччя становили одне ціле, <...> всі складові великого ланцюга зливалися в одну величну і розкішну ланку, яка, у свою чергу, як одне ціле і неподільне, входила до складу іншого, більш великого ланцюга, що замикав собою світ індоєвропейський» (тут і далі переклад наш. — О. Р.)⁴. Подальший діалектичний розвиток мов відбувається по колу, як пише вчений, з кожного складника окремих кіл виділяється окреме наріччя. На його думку, хоча це й привело до дроблення мов, але не встигло розвинути до різкого відмежування однієї мови від іншої. Ця ідея дуже важлива для сучасних когнітивних досліджень, у яких мовні репрезентації однієї мови пояснюються шляхом використання даних іншої. П. О. Лавровський зазначає: «Як один із членів великої родини Слов'янської, російська мова може бути зрозумілою в усіх своїх різноманітних змінах тільки у зв'язку з іншими своїми побратимами»⁵.

Дотримуючись натуралістичних поглядів і розглядаючи мову як живий організм, що було характерним для європейського мовознавства середини XIX ст., лінгвіст рекомендує слов'янським «моводослідникам» спиратися на історизм пізнання і звертатися до матеріалів індоєвропейських мов, що допоможе відновити й пояснити мовні факти, в іншому ж випадку багато чого залишиться незрозумілим. Суперечливим сьогодні сприймається вислів П. О. Лавровського про те, що мова живе і змінюється за своїми певними внутрішніми законами, не допускає у своїй будові та складі «сліпих випадковостей і примх народу»⁶. Представники сучасних когнітивно-дискурсивних концепцій вважають, що функціонування одиниць, які належать до різних

¹ Широкопад Є. Х. Петро Олексійович Лавровський // Українська мова : Енциклопедія. — К., 2000. — С. 267–268.

² Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві 20–60-х рр. XIX ст. // Наукові праці: Філологія. Мовознавство. — Миколаїв, 2016. — Вип. 260. Т. 272. — С. 21–25.

³ Лавровский П. А. О языке северных Русских летописей. — СПб., 1852. — 160 с.

⁴ Там же. — С. 1.

⁵ Там же. — С. 2.

⁶ Там же.

стратумів мовної системи, багато в чому зумовлено ментальністю етносу, культурними традиціями, що не виключає стихійних впливів, які приводять до розвитку паралельних форм або втрати споконвічних, розвитку омонімії та інших непередбачуваних мовних явищ.

Разом з тим глибоку повагу викликають слова П. О. Лавровського про вдячне ставлення до праць усіх слов'янських дослідників, які вивчають тільки свою рідну мову. За словами вченого, якщо їхнє дослідження було зроблено сумлінно, воно не залишиться марним для науки, стане основою для подальших наукових розвідок. Дуже важливим, на думку лінгвіста, є ретельний відбір мовного матеріалу для аналізу: «Зібрати на основі пам'яток або живого мовлення всі дані мови, простежити її зміну протягом усіх століть, наскільки дозволяють це зробити джерела, визначити характер цих змін, виокремити те, що належало і належить мові споконвіку від того, що стало згодом <...>»⁷. Надалі ця теза буде розвинена послідовником П. О. Лавровського О. О. Потебнею, на вчення якого багато в чому спираються сучасні когнітологи. Для мовознавців ХХІ ст., як і для вчених ХІХ ст., важливе дослідження мови в усьому її різноманітті й у всіх її реалізаціях, тому дискурсивний підхід, що охоплює в широкому розумінні феномен дискурсу, передбачає вивчення як текстів, так і живого мовлення.

Щодо зв'язку поколінь і спадкоємності наукових парадигм у лінгвістиці П. О. Лавровський вважає, що молода плеяда вчених не має права відмовитися від праць попередників на ниві рідної науки. Учений упевнений, що «прийде час, коли жива любов до свого слова перетворить цю свідомість на справжнє знання»⁸. Тому він не сумнівається у важливості свого дослідження для подальшого вивчення слов'янських мов. Автор чітко визначає часові межі мови (VIII–XV ст.) та її територіальне поширення і прагне якомога точніше описати давню мову: «Підмітивши занепад давніх форм, визначити час, коли виявився і відбувся цей занепад, я вважав не зайвим схарактеризувати й особливі риси створеної через це мови давньої. У вигляді результатів попередніх спостережень над мовою давньою, представлені мною зауваження а) щодо давності північних руських літописів, порівняно з літописами південної редакції, які дійшли до нас, і б) щодо поступової зміни мови літописної, що ставала все більш штучною та напруженою, чим більше забувалися в народі риси мови руської — давньої»⁹. П. О. Лавровський дбав про точний добір фактів мови та їх аналіз, який виконаний з увагою до всіх подробиць, що підтверджують мовні зміни. Виділивши особливості літописної мови, на відміну від давньої, народної, учений установив, що усне мовлення більше змінилося, ніж книжне, не зникало з-під пильної уваги літописців, які фіксували фонетичні особливості на письмі.

Учений неодноразово підкреслював, що всіх слов'ян об'єднує єдина прामова, одна віра й однаковий уклад життя: «Подібність слов'янського походження, одноманітність родового побуту, спільні легенди старовини, що були такі живі і свіжі в усіх слов'ян у той далекий час, не давали й не могли давати приводу до поділу мови на півдні та півночі»¹⁰. Хоча при цьому наводив цитату з літопису Нестора, у якій автор указував на те, що розселення

⁷ Там же. — С. 3.

⁸ Там же.

⁹ Там же. — С. 4.

¹⁰ Там же. — С. 5.

на найбільш віддалених територіях спричинило руйнування єдиної мови і ментально-побутової єдності слов'ян.

Справді, це доводять і сучасні дослідження мовознавців, істориків, етнографів і археологів. Наведений приклад ще раз підтверджує зв'язок мовознавства та історії для пояснення мовних явищ: загальна етимологія назв тварин не лише слов'янських, але й індоєвропейських мов наштотувала вчених на думку, що індоєвропейці спочатку займалися скотарством, прирученням домашніх тварин, а пізніше, коли вони розселилися на віддалені території і втратили безпосередні контакти, у них почали диференціюватися мови. Тоді ж слов'яни почали обробляти землю й вирощувати зернові та інші культури, етимологія яких у різних мовах відмінна. Різна й мотивація номінацій, що позначають рослини, наприклад, в українській мові *порічка*, тому що росте вздовж річки, а в російській — *смородина*, тому що листя рослини має пряний запах — «сморд». Єдності говірки, на думку П. О. Лавровського, не існувало вже у VIII–IX ст.

П. О. Лавровський відзначав, що відмінності у слов'ян були в деяких родинних, домашніх обрядах, поглядах на шлюб і поховання, — усе це мало відображення й у мові. Учений робить висновок про те, що «відхилення в мові можна очікувати тільки зі зміною самого життя. Якщо це життя іде незмінно своїм звичаєм, якщо в ньому свято і непорушно зберігається все старе й усувається всяка новизна, то не можна допускати змін і в мові»¹¹. Спільність укладу життя і мови у слов'ян зберігалася до 862 р. (початок князювання варяга Рюрика). Поява відмінностей стосувалася в основному тільки лексики, на що впливали екстралінгвістичні фактори, фонетика і граматики залишалися без змін, єдиними для всіх східних слов'ян. І сьогодні ми констатуємо той факт, що лексичні зміни відбуваються швидше, ніж фонетичні чи граматичні. Незважаючи на наявні відмінності, давня мова залишалася єдиною для всіх східних слов'ян, оскільки, як уважає П. О. Лавровський, «сильніше за все пов'язує народ — єдність мови <...>»¹².

Починаючи з XIII–XIV ст., після політичного відділення з'являються особливі риси в українській мові, відбувається посилене «вторгнення» польсько-литовських запозичень. При цьому П. О. Лавровський указує на «залишки» старовини, характерні для всіх слов'янських наріч: 1) перехідне пом'якшення приголосних звуків, 2) збереження кореневих голосних *ы* та *и*, що перейшли в *о* і *е* (*крыть* — *крой*, *лить* — *лей*), 3) збереження форми кличного відмінка, 4) уживання складної форми майбутнього часу з дієсловом-зв'язкою *имати*. Ці фонетичні та граматичні особливості своїм походженням зобов'язані південному варіанту мови, хоча спостерігалися в усіх слов'янських, у північному варіанті вони «мало-по-малу вийшли тут із свідомості народної й замінилися звуками і формами новими»¹³.

П. О. Лавровський виділяє й інші особливості, що характерні тільки для української мови і є чужими давній російській мові: 1) втрата відмінності між *ы* та *и*, 2) часте вживання *у* замість *ль*, 3) загальна вимова *ъ* як *и*, зміна *о* в *и*, 4) втрата закінчення *ть* у третій особі однини теперішнього часу, 5) змішання *у* і *в* (*вже* = *уже*, *улизь* = *влъзь*). Останні риси визначають автентичність походження української мови, оскільки вони не були характерними для

¹¹ Там же. — С. 7.

¹² Там же. — С. 8.

¹³ Там же. — С. 12.

давної російської мови. Ці відмінності вчений відносить до місцевих, найчіткіше вони почали виявлятися лише з кінця XIV ст. Указавши на відсутність тотожності у фонетиці й граматиці української, російської та польської мов, мовознавець довів самостійність української мови.

Висловлена гіпотеза про те, що «думка і слово так тісно пов'язані між собою, що останнє завжди може бути назване спочатку її сутністю; а думка про відторгнення народу під чужу владу повинна була змінитися багато в чому; не могло залишитися без змін і слово»¹⁴, у подальшому буде розвинена учнем П. О. Лавровського О. О. Потебнею і приваблюватиме своєю глибиною сучасних дослідників мови в когнітивному аспекті.

Ретельні спостереження П. О. Лавровського над почерком літописців представлені у висновку праці «О языке северных Русских летописей». Лінгвіст був упевнений, що вони належали різним людям, які жили в різний час. Зміни почерків датувалися 1200, 1234 і 1333 роками. Автор вважає Синодальний список першого Новгородського літопису найдавнішим з усіх відомих літописів і називає цю пам'ятку зразком народності, оскільки про наслідування книжної церковної мови тут не могло йтися. Він доводить, що «<...> всі три почерки Синодального списку писані в різний час і при тому різними переписувачами; а послідовність у зміні їхньої мови, зміні поступовій, лише потроху вбирали в себе новизну, як наслідок занепаду форм і зворотів давніх, рішуче переконує в незначних проміжках між появою першого, другого і третього»¹⁵. У першій половині XIII ст. в мові тільки з'явилися зміни, «перетворення», як писав мовознавець. На думку вченого, російська мова починає зближуватися з церковнослов'янською в списках XIV–XV ст., стає далекою від мови життя і містить багато неправильного.

Підводячи підсумок свого дослідження, П. О. Лавровський відносить давні літописні тексти до великого народного надбання, у яких описані не лише важливі історичні події, обряди і традиції народу, а й зафіксовано давню мову. Учений завершує свій твір словами: «Зрозуміло, що при такому настрої мови літописної, далекої від мови життя, не могло вже бути тієї простоти в переказі, яка становить невід'ємне надбання літописів давніх»¹⁶.

Сучасні дослідження, проведені в межах когнітивно-дискурсивного підходу, фокусуються на поясненні мовних фактів із залученням діяхронічних даних. Американський лінгвіст Талмі Гівон, засновник дискурсивно-орієнтованого підходу до вивчення мовних явищ, у праці «Складність і розвиток» намагається пояснити, як і чому відбуваються зміни в людській мові. Він зазначає: «Принципи розвитку, які контролюють і є загальними для мовної діяхронії та біологічної еволюції, полягають: у поступовому характері змін; у мотивації, що пов'язана з адаптаційним відбором; у функційних змінах (і функційній неоднозначності), які передують структурним змінам та повторному встановленню ізоморфізму між формою і функцією; у додаванні нових структур до старих у кінцевій точці їх розвитку; у локальній адаптивній зумовленості, що приводить до глобальних адаптивних наслідків; в односпрямованості змін»¹⁷.

¹⁴ Там же. — С. 20.

¹⁵ Там же. — С. 154.

¹⁶ Там же. — С. 160.

¹⁷ Гивон Т. Сложность и развитие. Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика. — М., 2015. — С. 101.

Загальний інтерес лінгвістів-когнітологів до історичних даних, що спираються на експланаторний принцип під час вивчення мови, збігається з ідеями П. О. Лавровського, який розглянув мовні факти в хронології та локалізації, простежив, як відбуваються в них зміни, указав на поступовий характер цих змін, виявив і пояснив особливості споріднених мов і на основі генетичної близькості встановив самостійність української та російської мов.

Сучасні методики моделювання історії мови розвинулися з порівняльно-історичних досліджень XIX ст., джерелом яких багато в чому послужили лінгвістичні ідеї П. О. Лавровського. Висновки, яких дійшов учений, зберігають свою значущість і мають цінність для когнітивно-дискурсивного аналізу такого гетерогенного явища, як мова.

(Харків)

O. V. RADCHUK

P. LAVROVSKYI'S THEORETICAL VIEWS AS SEEN THROUGH THE PRISM OF COGNITIVE-DISCURSIVE ANALYSIS

Modern methods of modeling language history have originated from comparative-historical researches of the 19-th century having linguistic ideas of P. Lavrovskyi as one of their sources. Some concepts of the 21-th century researchers correlate with the ideas of the scholar who examined language facts in chronological development and localization, traced the changes that had happened in them, stressed on the gradual character of those changes, indicated and explained the peculiarities of cognate languages and defined the specific character of Ukrainian and Russian on the basis of their genetic proximity. The scholar's conclusions have preserved their importance and value for cognitive and discourse analysis of such a heterogeneous phenomenon as a language.

Keywords: P. Lavrovskyi, comparative-historical method, cognitive and discourse analysis.

НАЗВИ СВОЯЦТВА В УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV–XV СТ.

Стаття присвячена назвам свояцтва, що засвідчені в юридичних документах XIV–XV ст. з території Молдавського князівства. Докладний структурний, лексико-семантичний та етимологічний аналіз однієї з найархаїчніших груп лексики, здійснений із використанням квантитативного методу, дозволяє переконливо говорити про її структуру, семантику та походження її складників.

Ключові слова: староукраїнська мова, українсько-молдавські грамоти XIV–XV ст., назви свояцтва, духовна спорідненість, лексико-семантична група.

Українсько-молдавські грамоти XIV–XV ст. є писемними пам'ятками староукраїнської мови. Ці рукописні юридичні документи ¹ — надійне джерело вивчення історії української мови, оскільки староукраїнська писемно-літературна мова була офіційною в Молдавському князівстві від початку його заснування (1360-ті роки) до 1653 р. Цінність текстів правових актів, писаних у Молдавському князівстві в період активного розвитку української мови, полягає в тому, що їх, на відміну від аналогічних документів з інших українських територій, збереглося набагато більше, завдяки чому староукраїнська мова на всіх її рівнях, у тому числі й лексичному, представлена в них повніше.

Документи, що стали об'єктом пропонованого дослідження, іменуємо українсько-молдавськими грамотами, зважаючи на їхню мовну належність до староукраїнської мовної практики, а територіальну — до Молдавського князівства.

Мові грамот канцелярій молдавських господарів присвячено чимало наукових розвідок, у яких висвітлені окремі питання фонетики, морфології, стилістики, мови документів загалом. Лексика ж, попри частковий опис у працях О. Яцимирського, В. Ярошенка, М. Антошина, М. Станівського, Л. Гумецької та Д. Ковалю, залишається майже недослідженою. Деякі групи лексики, засвідчені в грамотах з території Молдавської держави, у загальноукраїнському контексті принагідно описано в академічній «Історії української мови. Лексика і фразеологія». Значну кількість лексичного матеріалу українсько-молдавських актів представлено в «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.».

Оскільки лексика свояцтва українсько-молдавських грамот досі не була предметом цілісного й вичерпного лінгвістичного опрацювання, пропоноване дослідження є актуальним.

Джерельною базою цієї розвідки послужили документи перших трьох томів серії «*Documenta Romaniae historica: A. Moldova (1384–1504 pp.)*» (884 грамоти), а також двотомні зібрання грамот Іона Богдана «*Dokumente Lui Stefan*

¹ Німчук В. Молдавські грамоти // Енциклопедія історії України : В 10 т. — К., 2010. — Т. 7. — С. 30.

cel Mage» (294 грамоти), загалом 1178 документів. Її предметом є лексико-семантична група (ЛСГ) «Назви свояцтва», що досить повно представлена в українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст., оскільки в них зафіксовані акти різноманітних судових справ між людьми, які пов'язані родинними стосунками.

Метою статті є структурний, лексико-семантичний та етимологічний аналіз назв свояцтва, засвідчених в українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст.

Назви свояцтва, як і назви спорідненості, з якими вони безпосередньо пов'язані, — одні з найархаїчніших груп лексики, що закономірно були й залишаються об'єктом уваги лінгвістів. Етимологічний аналіз слов'янських термінів спорідненості і свояцтва здійснив О. Трубочов². Назви спорідненості і свояцтва в українській літературній мові та її діалектах від давньоукраїнського періоду і до середини XX ст. детально описав А. Бурячок³; походження й розвиток давньоукраїнської лексики свояцтва X–XIII ст. проаналізував В. Німчук⁴; назви родинних зв'язків у говірках української мови вивчали Й. Дзендзелівський, К. Глуховцева, В. Прокопенко, Л. Колеснік, В. Дроботенко, І. Ходикіна, Т. Громко⁵; назви спорідненості були об'єктом дослідження у працях Л. Веневцевої, Е. Ветрової, П. Гриценка, О. Кровицької, М. Масрчик, О. Миронюк, Л. Ніколаєвої, О. Семенова, М. Скаба, В. Яковлєвої⁶ та ін.

² Трубочёв О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. — М., 1959. — 212 с.

³ Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. — К., 1961. — 150 с.

⁴ Німчук В. В. Людина як частина живої природи // Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992. — С. 293–353.

⁵ Дзендзелівський Й. О. Лексика українських говорів Закарпатської області (Назви спорідненості, свояцтва та сімейно-родинного побуту) // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. — 1957. — Т. 26. Вип. 2. — С. 3–36; Громко Т. Актуальність збирання та класифікації говіркових назв спорідненості і свояцтва // Наук. зап. — Вип. 137. Сер. «Філол. науки (мовознавство)». — Кіровоград, 2015. — С. 179–184; Прокопенко В. А. Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говірках // Питання діалектології східнослов'янських мов. — Чернівці, 1958. — С. 139–151; Колеснік Л. Назви спорідненості і свояцтва у буковинських говірках // Культура слова. — 2010. — № 72. — С. 141–146; Дроботенко В. Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини : Дис. ... канд. філол. наук. — Донецьк, 2001. — 460 с.; Ходикіна І. І. Родинна лексика у говірках Північного Приазов'я // Українознавчий альманах. — К. ; Мелітополь, 2012. — Вип. 9. — С. 185–188; Глуховцева К. Посестринство та його номінація в українських східнословобожанських і східностепових говірках // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура. — Л., 2003. — С. 150–154.

⁶ Веневцева Л. В. Назви спорідненості та свояцтва у мові творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка // Українська культура: історія і сучасність : Матеріали наук.-теор. конф. — Х., 1990. — С. 60; Ветрова Е. Назви спорідненості і свояцтва в епістолярній спадщині українських письменників-класиків // Лінгвістичні студії. — 2008. — Вип. 17. — С. 121–126; Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. — К., 1990. — 272 с.; Кровицька О. В. Назви осіб за сімейними та родинними стосунками, свояцтвом // Матеріали наук. конф. «Словотвір як вияв динаміки мови». — Л., 1994. — Ч. 1. — С. 112–113; Масрчик М. С. Українські обряди родинного циклу крізь призму моделі переходу : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002. — 20 с.; Миронюк О. Назви спорідненості і свояцтва в ролі звертань (з діалектними паралелями) // Волинь-Житомирщина. — 2005. — Вип. 14. — С. 134–142; Ніколаєва Л. Б. Типологія термінів спорідненості : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Донецьк, 2005. — 20 с.; Семенов О. Етнолінгвістичний підхід у вивченні назв спорідненості і свояцтва // Укр. мова і літ. в шк. — 2005. — № 5. — С. 60–63; Скаб М. Назви осіб за спорідненістю та свояцтвом — виразники предметного змісту апеляції в українській

Для систематизації виокремлених з українсько-молдавських грамот XIV–XV ст. лексичних одиниць на позначення свояцтва використовуємо доробок наших попередників, принагідно уточнюючи наявні класифікації щодо аналізованого матеріалу.

До назв свояцтва належать ті, що відображають відносини між людьми, які об'єднані між собою не кривними зв'язками, а такими, що виникли внаслідок поєднання у шлюб чоловіка й жінки, які походять з різних родин⁷.

В українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст. ми не виявили жодної лексеми на позначення поняття «подружжя; шлюбна пара».

Поняття «чоловік» передає лексема *лѣжъ* < **tořъ* (ЕССЯ, 20, 158): «и съинѣ ѿ, що естъ ѿт дрѣга ѿ *лѣжа*» (1427, DRH, I, 101)⁸; пор.: у закарпатських говорах — *муж* «одружений чоловік» (СЗГС, 177); бойківських говірках — *мужейко* «муж; чоловік» (ОСБГ, I, 456); у поліських — *муж* «чоловік; дружина», *мужик* «те саме, що муж» (СПГ, 129). У сучасній українській мові рідко використовують слово *муж* на позначення чоловічої половини подружжя, поширеною є назва *чоловік*, а ось в інших слов'янських мовах саме *муж* є основною назвою, що виражає поняття «чоловік»⁹. У СУМі лексема *муж* «чоловік (одружена особа стосовно своєї дружини)» (СУМ, IV, 820) подана з ремарками *заст., уроч.*

Номенів на позначення дружини в українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст. засвідчено чотири, а саме:

1) *подрѣужїѣ* «(цсл. подрѣужїє) дружина, жінка» (ССУМ, II, 168), виводиться з **drugъ* (ЕСУМ, II, 134): «въ срѣдѣ вѣчерѣ парастасѣ, а въ ѹтврѣтокъ свѣтаа лѣтоурѣїа, за доушѣ нашѣ и за *подрѣужїѣ*, кнѣгынѣ Настѣѣ» (1462, DRH, II, 145); «іако да творѣтъ ми памѣтъ <...> генарїѣа днь въ свѣтаго Василиа Великого, вѣчерѣ парастасѣ, а за ѹтра свѣтаа лѣтоурѣїа, прѣждеже съмръти нашии и по съмръти, <...> за доуше наша и *подрѣужїѣ* нашѣ, Настасїѣа» (1476, DRH, II, 314). У сучасній українській мові *подружжя* — «1) шлюбна пара; чоловік і дружина; 2) шлюбне життя, шлюб; 3) один із членів шлюбної пари; дружина щодо свого чоловіка або чоловік щодо своєї дружини» (СУМ, VI, 758);

2) *жена / жона* < **žena* < **genā* (ЕСУМ, II, 206) «дружина, жінка, супруга» (ССУМ, I, 357): «оже есмѣ дали Шолданѣ Петрови и *женѣ* его, дочерѣ пана Жѹли <...> едно село на Шѹмѹзи» (1411, DRH, I, 42); «а не давши, имѣ сами совѣ възидѣтъ, какѣ и до тѣлѣ брали *жонѣ* и дѣти братѣи нашихѹ» (1456, DRH, II, 85); «що же вѣнь добѣль того циганина и его *жена*, оу Басаравскои *Земли*» (1473, DRH, II, 285). Порівняймо: в закарпатських говірках — *жонá* «жінка; дружина» (СЗГС, 85); у пд.-бук. гуцульській говірці — *жона* «дружина, жінка» (ГБ, 162); у марамароській говірці — *жона* «жінка, господиня» (ГП, 289); у бойківських говірках — *жонá* «дружина; заміжня жінка; жінка; молода жінка» (ОСБГ, I, 255). У сучасній українській мові лексема *жонá* (з ремар-

мові // Вісн. Харків. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Сер. «Філологія». — 2002. — № 538. Вип. 34. — С. 162–166; Яковлева В. Б. Фразеологізми з назвами спорідненості та свояцтва в контексті етнокультурних концептів // Матеріали III наук.-практ. конф. молодих учених «Методологія сучасних наукових досліджень» : В 2 ч. — Х., 2006. — Ч. 1. — С. 79.

⁷ Бурячок А. А. Знач. праця. — С. 103.

⁸ До аналізу залучаємо ще грамоти перших років XVI ст. (до 1504 р. включно), щоб не розривати тривалий період правління володаря Стефана Великого.

⁹ Бурячок А. А. Знач. праця. — С. 106.

кою нар.-поет.) «заміжня особа стосовно до свого чоловіка» засвідчена як нормативна (СУМ, II, 543);

3) *паній* / *пани* / *панїа* (запозичення з польської мови, яке, ймовірно, походить з **gъранъ* (ЕСУМ, IV, 273) «(дружина, жінка) пані» (ССУМ, II, 123): «оже тота истинаа *панїи* пана Жѣрка Пїатрини, Нѣга, жаловали если еи оубожноу нашею милостію и дали если юи <...> села» (1438, DRH, I, 256), «и за дѣшж своеж *пани* и вѣсѣхъ дѣтеи нашихъ» (1448, DRH, I, 413), «ѡтѣ настѣ врикѣ и съ вѣсемъ доходоу, ели и *паней* его, Наси» (1480, DRH, II, 349), «Панѣ Триколичѣ дворникѣ пишеть моєи *паней*, Негрити, и моєи доуци, Ндгши» (1481, DRH, II, 354). Порівняймо: в закарпатських говірках — *панійка* «пані; інтелігентна жінка» (СЗГС, 217), *панія* «не з простого люду, пихата жінка» (там же). У наш час *пані* є лексемою, яка перебуває в активному вжитку, є синонімом до слова *дружина*¹⁰, одним зі значень *пані* є «чия-небудь дружина» (СУМ, VI, 44);

4) *госпожда* (цсл. *госпожда*) <**gospodja* (ЕССЯ, VII, 60) «(форма звертання або називання дружини володаря чи представниці панівного класу) пані» (ССУМ, I, 256): «и за здравїє и спасєніє *госпожди* нашеи Марїи и <...> дѣтеи нашихъ» (1499, DRH, III, 434; 1500, DRH, III, 454). Старослов'янським *госпожда* позначав пані, господиню¹¹. У російській мові *госпожа* є синонімом до слова *жена*¹². Лексема не засвідчена в сучасній українській мові.

Для жінки як члена подружжя батько чоловіка є *свѣкром*, а мати чоловіка — *свекрухою*. В аналізованому матеріалі юридичних актів XIV–XV ст. лексем на позначення цих понять не виявлено.

Щодо чоловіка як другої частини шлюбної пари батько дружини є *тѣстем*, а мати дружини — *тѣщею*.

В українсько-молдавських грамотах для вираження поняття «батько дружини» використовували лексему *тѣсть* <**tbstь* (ЕСУМ, V, 561) «(батько жінки, дружини) тєсть» (ССУМ, II, 429): «гдѣ ѡсиаѣ Тома, *тѣсть* еиѡ» (1445, DRH, I, 364), «та продали слѣгамъ нашихъ Дануѣлѣ <...> и *тѣстевн* его, Мѣлаю <...> за мѣ златѣ татарскихъ» (1493, DRH, III, 263). Порівняймо: в пд.-бук. гуцульській говірці — *тєсть* «свекор», (ГБ, 222), у пд. бук.-покут. говірці — *тєсть* «свекор» (ГМ, 367), у марамароській говірці — *тєсть* «тєсть, свекор» (ГП, 315), у бойківських говірках — *тисѣць* «тєсть» (ОСБГ, II, 290), у середньополіс. говірці — *тєсть* «жінчин батько» (ГМЧ, III 102). Сучасне *тєсть* «батько дружини» є нормативною лексемою (СУМ, X, 102).

На позначення поняття «мати дружини» використовували лексему *тѣшча* <**tbstja* (Фасмер, IV, 54): «Мѣша, панїи пана Пентелеа, *тѣшча* Петра Ѡцелескѣла» (1464, DRH, II, 172), «ѡже приѣдоша прѣд нами и прѣд митрополитом <...> пан Юрїи вистипарник и пан Петрашко <...> съ *тѣшчею* своею» (1470, DRH, II, 249). Порівняймо: в покут.-бук. говірках використовують лексеми *тєсть* і *тѣща* для називання як батьків чоловіка, так і батьків дружини¹³; у пд.-бук. гуцульських говірках — *тѣш* 'ш'а «свекруха», (ГБ, 222); у пд. бук.-покут. го-

¹⁰ Полюга Л. М. Синонімічний словник найуживаніших слів.— К., 2007.— С. 65.

¹¹ Белей Л., Белей О. Словник старослов'янсько-український.— Л., 2001.— С. 48; Біленька-Свистович Л., Рибак Н. Церковнослов'янська мова: Підручник зі словником.— К., 2000.— С. 239.

¹² Glosum. Сборник словарей. — <https://glosum.ru/Значение-слова-Госпожа-в-словаре-синонимов>.

¹³ Прокопенко В. А. Зазнач. праця.— С. 149.

вірках — *tésh'ch'a* «свекруха» (ГМ, 367); у марамароській говірці — *tésh'ch'a* «теща, свекруха» (ГП, 315), у середньополіс. говірці — *téица* «жінчина мати» (ГМЧ, III 102). Назвою матері дружини в сучасній українській мові є лексема *téица* (СУМ, X, 107).

Батьки одного з членів подружжя щодо батьків другого є *сватами*, батько одного з членів подружжя щодо батьків другого є *сватом*, мати одного з членів подружжя щодо батьків другого є *свахою*.

У досліджуваних документах засвідчено лексему *сватѣ* < **svātī* (Фасмер, III, 570) «сват» (ССУМ, II, 320): «ино братѣ и тѣстѣ нашѣ а твои *сватѣ*, великий князь Иванѣ Васильевичѣ, о томѣ кѣ намѣ всказывалѣ, абыхно были съ тобою въ мирѣ и въ единачѣствѣ» (1494, BD, II, 387), «поведаючи намѣ вашѣ пригодоу, которага вѣмѣ стала се отѣ тѣстѣа вашого а нашего свѣта великого князя московского» (1499, BD, II, 447). Порівняймо: в гуцульських говірках — *свати* перев. мн., обр. «весільні гості *кнѣзѣа* або *кнѣгѣни*» (Негрич, 156); у пд.-бук. гуцульській говірці — *сват* і *свѣха* «батько й мати новоженців між собою» (ГБ, 213); у пд. бук.-покут. говірці — *сват* «сват» (ГМ, 363); у бойківських говірках — *сват* «батько жениха або нареченої», «людина, яка разом із батьком жениха приходить до батьків дівчини на “згоду”», «людина, яку батько жениха посилає до батьків нареченої довідатися, чи можна приходити на “згоду”», «людина, яка разом з батьком молодого в 1 або 2 тижні після “згоди” виторговує в батьків молодій додаток до приданого» (ОСБГ, II, 205). У сучасній українській мові *свѣтом* називають батька або родича одного з подружжя щодо батьків або родичів другого (СУМ, IX, 66).

Поняття «чоловік доньки або сестри» відображала лексема *зѣтѣ* < **zēť* (ЕСУМ, II, 286): «вѣра пана Юргѣа Белогородского и *зѣтѣ* его» (1443, DRH, I, 317), «уже прѣидѣ прѣдѣ нами и прѣдѣ оусими нашими, великими и малыми, волѣре панѣ Ивоуѣ Сѣлка и *зѣтѣ* ихѣ, Богданѣ» (1461, DRH, II, 140), «посылали были есмо до вѣстѣ нашего посла, Шанѣдро дѣлака, абы есте зѣ *зѣтѣи* вашими зѣ Ялексанѣдромѣ <...> мирѣ възали» (1498, BD, II, 409). Порівняймо: в пд.-бук. гуцульській говірці — *з'ет'* «зять» (ГБ, 168); у пд. бук.-покут. говірці — *з'ет'* «зять» (ГМ, 342); у бойківських говірках — *з'етечко* «зять» (ОСБГ, I, 308); у середньополіс. говірці — *зѣтѣ* «чоловік жінчиної сестри» (ГМЧ, III 101). У сучасній українській мові лексема *зѣтѣ* розширила свою семантику й позначає не лише чоловіка дочки, а й сестриноного чоловіка, чоловіка зовиці (СУМ, III, 744).

У аналізованих юридичних актах ми не виявили лексем на позначення дружини сина, невістки щодо батьків її чоловіка.

Значення «чоловік сестри» та «брат дружини» передавали лексеми:

1) *шѣринѣ* < **šurinŷ* (ЕСУМ, VI, 492; Фасмер, IV, 488): «уже прѣидошл прѣдѣ нами <...> Живѣртѣ и Романѣ <...> и Юра, *шѣринѣ* Васковѣ» (1479, DRH, II, 331)). Порівняймо: в пд.-бук. гуцульській говірці — *шуринец* «сестрин чоловік» (ГБ, 237); у середньополіс. говірці — *шѣрин* «жінчин брат» (ГМЧ, III 101). У сучасній українській мові брата дружини називають *шѣрином* (СУМ, XII, 565);

2) *коуѣнѣатѣ* «(молд. кумнат) (брат дружини) шурин; (чоловік сестри) зѣтѣ» (ССУМ, I, 527): «пан Юрѣи вѣстѣарник и пан Петрашко, *коуѣнѣатѣ* его» (1470, DRH, II, 249). Із цього контексту важко визначити, кого саме називали *кумнѣатом*: сестриноного чоловіка чи дружининоного брата (так само, як і в ілюстрації до лексеми *шѣрин*). Порівняймо: в буковинських говірках — *кумнѣат* «1) брат дружини; 2) брат чоловіка; 3) чоловік сестри; 4) чоловік жінчиної

сестри» (СБГ, 240); у пд.-бук. гуцульській говірці — *кумнат* «дівер, швагер» (ГБ, 179); у пд. бук.-покут. говірці — *кумнат* «швагер, брат жінки, чоловіка» (ГМ, 347); у марамароській говірці — *кумнат* «швагер» (ГП, 296). Молдавське *кумнат* і рум. *cumnăt* «шурин, швагер» походять від лат. *cognātus* «родич; рідний, родинний, близький» (ЕСУМ, III, 140; МРС, 327; СДЄЛМ, 216; РРС, 222; DRU, 111; MDLR, 178).

Якщо чоловік і дружина, маючи дітей від попереднього шлюбу, беруть новий шлюб, то свояцтвом будуть пов'язані дружина й діти її нового чоловіка від попереднього шлюбу, а також чоловік та діти його нової дружини від попереднього шлюбу, адже рідний син / рідна донька одного із членів подружжя кровно є чужими іншому членові шлюбної пари.

В українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст. для номінації нерідного сина засвідчена лексема *пасиннокъ* < **pasunъkъ* < **pa* + **synъkъ* (ЕСУМ, IV, 304) «пасинок, пасерб» (ССУМ, II, 129): «Гтека съ ѡелѣдѣю си и съ своимѣ пасинкомъ» (1462, DRH, II, 152); «третїѣ ѡастѣ того села цю кѣпиль ѡтѣ Нистра, пасиннокъ Должинѣ» (1479, DRH, II, 320). Порівняймо: в буковинських говірках — *пáсинок* «1) перен. шматок дерева для з'єднання і скріплення двох кінців переламаного стовпа чи балки; 2) дерев'яний брус; залізобетонна балка, сталева рейка або швелер, що ними нарошують нижню частину дерев'яного стовпа, призначену для закопування в землю; 3) нерідний син; 4) бічний паросток» (СБГ, 390); у гуцульських говірках — *пáсемок* / *пáсимок* / *пáсинок* «1) пасинок, пасерб; 2) молода гілочка на дереві рослини; 3) відросток у рогах оленя (ГГ, 144); у закарпатських говірках — *пáсемок* «бічний пасинок у культурних рослин (його обривають)» (СЗГС, 218); у середньополіс. говірці — *пáсинок* «нерідний син одного з подружжя» (ГМЧ, III 100); *пáсінок* «годованець, хлопець, усиновлений для виховання» (там же, 103); у зх.-поліських — *пáсинок*, *пáсинець* «нерідний син» (СЗПГ, 29). У сучасній українській мові *пáсинком* називають нерідного сина одного з членів подружжя, який доводиться рідним другому (СУМ, VI, 85).

Для номінації нерідної дочки засвідчено лексему *падѣрица* < **padъkter* (ЕСУМ, IV, 253), < **dъkti* (Фасмер, III, 184): «ѡже прїѣдоша, прѣдѣ нами и прѣдѣ нашими ѡмре, слѣга нашѣ, Холоватїи, и съ своими падѣрицями, Федорою и Настєю» (1484, DRH, II, 401). Порівняймо: в середньополіс. говірці — *пáчерка* «падчерка, нерідна дочка одного з подружжя» (ГМЧ, III 100); у поліських говірках — *пáчерка* «пасербиця» (СПГ, 155); у зх.-поліських — *пáччирка* «пасербиця» (СЗПГ, 33), *пáнчерица* «нерідна донька, пасербиця» (там же, 26). У сучасній українській мові *пáдчерка*, *пáдчірка* позначає нерідну дочку одного з подружжя, яка доводиться рідною іншому, пасербицю (СУМ, VI, 14).

Одним із видів спорідненості є духовна спорідненість, яка передбачає виховання дитини не лише рідними батьками, а й хрещеними, які отримують такі обов'язки під час обряду хрещення. Хрещені стають *кумами* для рідних батьків дитини¹⁴.

В українсько-молдавських грамотах XIV–XV ст. поняттям, що належить до духовної спорідненості, є «хрещений батько щодо батьків хрещеника». Воно реалізується в слові *коумъ* < **kumъ*, яке, найвірогідніше, походить з народної (балкан. чи балканором.) латині — *compater* (*commater*) і прийшло

¹⁴ Колеснік Л. Назви спорідненості і свояцтва у буковинських говірках // Культура слова.— 2010.— № 72.— С. 145–146.

з Болгарії після прийняття християнства на Русі (ЕССЯ, XII, 101; ЕСУМ, III, 138): «аже тотъ истинный приятель нашъ милъи и кѣнъ, панъ Дидрихъ Бѣу-чѣскыи и Азловскыи» (1443, DRH, I, 325). Порівняймо: в закарпатських говірках — *кумове* «мн. форма наз. і клич. відм. мн. до кум «кум» (СЗГС, 155); у пд.-бук. гуцульській говірці — *кум* «кум, сват» (ГБ, 179); у пд. бук.-покут. говірці — *кум* «кум» (ГМ, 347); у бойківських говірках — *кум* «кум» (ОСБГ, I, 394); у поліських говірках — *кумавійо* збірн. «куми» (СПГ, 110). У сучасній українській мові *кумом* є хрещений батько щодо батьків хрещеника і хрещеної матері, а також батько дитини щодо хрещеного батька і хрещеної матері (СУМ, IV, 396).

Отже, проаналізований матеріал засвідчив, що ЛСГ «Назви свояцтва» — це структура з тісними лексико-семантичними взаємозв'язками між її частинами; за походженням серед лексем на позначення свояцтва більшість становлять лексеми праслов'янського періоду; серед запозичених є романізм, старослов'янізм; більшість назв свояцтва, засвідчених документами молдавських канцелярій, наявні в сучасній українській мові.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГБ — Горбач О. Словник говірки с. Бродин, повіт Радівці (Румунія) // Зібрані статті VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія.— Мюнхен, 1997.— С. 123–275.
- ГГ — Гуцульські говірки : Лінгвіст. та етнолінгвіст. дослідження / Відп. ред. Я. Закревська.— Л., 2000.— 367 с.
- ГМ — Горбач О. Південня буковинсько-покутська говірка с. Милешовець бл. Радовець // Зібрані статті VIII. — С. 324–375.
- ГМЧ — Говірка села Машеве Чорнобильського району / Уклад.: Ю. І. Бідношия та ін.— К., 2003.— Ч. 3.— 225 с.: іл.
- ГП — Горбач О. Словник говірки с. Поляна (Румунія) // Зібрані статті VIII. — С. 276–321.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.— К., 1983–2012.
- МРС — Молдавско-русский словарь. Дикционар молдовенеск-русеск / Редкол.: А. Т. Борщ и др.— М., 1961.— 780 с.
- Негрич — Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови.— Л., 2008.— 224 с.
- ОСБГ — Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : В 2 ч.— К., 1984.
- РРС — Румынско-русский словарь / Ред. Г. Болокан и др.— М. ; Бухарест, 1980.— 1592 с.
- СБГ — Словник буковинських говірок / Ред. Н. В. Гуйванюк, К. М. Лук'янюк.— Чернівці, 2005.— 688 с.
- СДЕЛМ — Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенешть / Алкэтуит: Н. Д. Раевский, М. А. Габинский— Кишинеу, 1978.— 680 п.
- СЗГС — Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району.— Ужгород, 2008.— 480 с.
- СЗПГ — Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : В 2 т.— Луцьк, 2000.— Т. 2.— 458 с.
- ПГ — Лисенко П. С. Словник поліських говорів.— К., 1974.— 261 с.
- ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : В 2 т. / Голов. ред. Л. Гумецька та ін.— К., 1977–1978.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.
- Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1986–1987.

- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О. Н. Трубачёва.— М., 1974–2012.— Вып. 1–38.
- BD — *Bogdan I. Dokumente Lui Stefan cel Mare.*— Bucureşti, 1913.— Vol. 1–2.
- DRH — *Documenta Romaniae historica: A. Moldova.*— Bucureşti, 1975–1980.— Vol. 1–3.
- DRU — *Dicţionar Român-Ucrainean.* Румунсько-український словник / C. Drapaca, V. Rusnac, M. Gavrelciuc.— Bucureşti ; Cernăuţi.— 564 p.
- MDLR — *Canarache A., Breban V. Mic dictionary al Limbii Române.*— Bucureşti, 1974.— 848 p.

B. V. TYMOCHKO

KINSHIP TERMS IN UKRAINIAN-MOLDOVAN CHARTERS OF THE 14-th–15-th CENTURIES

The Ukrainian-Moldovan diplomas are handwritten legal documents from the territory of the Moldavian Principality, which are the reliable source of studying the history of the Ukrainian language of the 14-th –15-th centuries, as the Old-Ukrainian written-literary language has been for a long time the official language of Moldavian state.

The lexical-semantic group «Name of relationship», which is represented in the Ukrainian-Moldovan diplomas of the 14-th – 15-th centuries, since they often dealt with various cases between persons related by kindred relations, is analyzed in this study.

The structural, lexical-semantic and etymological analysis of the names of relationship, certified in Ukrainian-Moldovan diplomas of the 14-th–15-th centuries, is the aim of this article.

Selected and analyzed material allows concluding that the lexical-semantic group «Name of relationship» is a complex lexical semantic structure that contains a number of smaller lexical-semantic structures and there is a close semantic relationship between its elements. By the origin the lexeme of the proto-Slavic ancient times constitute an absolute majority among the lexemes to denote kindred relations; Romans and Old-Slavs happen among the borrowings; most of the names of kinship, notarized in the documents of the Moldovan offices, are present in modern Ukrainian language (literary and dialectal).

Keywords: Ukrainian language, the Ukrainian-Moldovan diplomas of the 14-th –15-th centuries, the names of relationship, spiritual kinship, lexical-semantic group.

Черненко Г. А.

МОВЛЕННЄВИЙ ВПЛИВ НА ЦІННІСНІ СИСТЕМИ: ДІАПАЗОН ІМОВІРНОСТЕЙ

К. : Видавн. дім Д. Бураго, 2018. — 348 с.

Монографія Г. А. Черненко «Мовленнєвий вплив на ціннісні системи: діапазон імовірностей» стосується багатьох проблем, актуальних не лише в лінгвістиці. У центрі уваги авторки — взаємодія мови, свідомості та світу, а саме — оцінне ставлення людини до різних об'єктів і властивостей, способи мовного відображення цього ставлення, шляхи його формування засобами мови.

Г. А. Черненко нагадує нам, що мова не лише передає думки, знання та почуття, а й прищеплює ціннісні уявлення, ціннісні орієнтації, ціннісні системи. Цінності — це те, що ми вважаємо найбільш бажаним, важливим, дорогим і потрібним у своєму житті. Будучи основою різних світоглядів та ідеологій, вони владно скеровують як життєвий шлях кожної конкретної людини, так і рух людських спільнот у певному напрямі, до певного ідеалу. Саме цінності заохочують нас до творчості, до пошуків істини, добра, краси, до боротьби за свободу, до спроб змінити наш недосконалий і несправедливий світ. Символічно, що поняття цінності наявне вже в третій статті Конституції України¹.

Монографія складається з передмови, п'яти розділів, післямови, списків джерел і цитованої літератури. У перших трьох розділах Г. А. Черненко цілісно та послідовно відтворює будову різнорівневих мовних явищ, які мають у своєму значенні оцінний компонент (мовно-аксіологічні структури). Ідеться про 1) оцінні висловлення; 2) уявлення,

орієнтації та поняття, що відображають аксіологічну категоризацію світу (авторка називає їх *ціннісними концептами*); 3) вербалізовані пропозиції, з яких адресат може зробити висновок про цінність об'єкта чи властивості. Для позначення таких мовних одиниць обрано термін *мовно-когнітивні цінніснотвірні моделі*, оскільки вони є також моделями процесів інтерпретації, що відбуваються у свідомості читача або слухача.

Заслуговує на увагу спроба Г. А. Черненко не сприймати беззастережно хоч і поширений, але семантично неоднозначний (як не сказати суперечливий) термін *концепт*, а знайти пояснення його популярності. Для цього в першому розділі вона заглиблюється в історію побутування термінів *поняття* та *концепт* у радянському та пострадянському мовознавстві. Авторка доводить потребу в терміні *концепт*, покликаючись на наявну в ньому «культурно-історичну та суб'єктивно-психологічну зумовленість» (с. 65), якої немає в понятті. Але в такому розумінні термін *концепт* виявляється синонімічним терміну *уявлення* (лат. *repraesentatio*), яким ще від XVII ст. (Р. Декарт, Дж. Локк, пізніше Д. Берклі, Д. Г'юм, І. Кант) позначають чуттєво-наочний образ предметів і явищ навколишнього світу. Обґрунтовуючи свої міркування, дослідниця спирається на праці американських когнітологів. Проте аргументи ці не дуже переконують. Адже в сучасній англійській мові лексична семантика латинізму *concept* надзвичайно розмита: це й ідея, і поняття, і уявлення, і концепція, і суть, і принцип, і задум. Через цю значеннєву строкатість слово навряд чи «запрацює» в науковому вжитку, який вимагає строгої термінологічної визначеності. У результаті по-

¹ «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (Ст. 3 Конституції України).

треба в ньому залишається під питанням. Термін *ціннісні уявлення*, на нашу думку, більше надається для позначення об'єкта рецензованої розвідки (хоч і він небездоганий: утворений від нього прикметник *уявленнєвий* ще не набув поширення). Не варто скидати з рахунку й інші суміжні терміни, як-от *ціннісні орієнтири*, *ціннісні пріоритети*, *ціннісні переконання*, *ціннісні ідеали* тощо. Зрештою, центральною категорією аксіології є саме *цінності*, а не *ціннісні концепти*.

Третій розділ містить класифікацію мовно-когнітивних цінніснотвірних моделей. Тут виділено раціональні моделі, що спираються на причинно-наслідкові зв'язки (каузативна й телеологічна моделі), та ірраціональні (маніпулятивні) моделі, в основі яких — зв'язок норми з оцінкою (деонтологічна й дефініційна моделі), асоціації за суміжністю (коатрибутивна модель), вплив думки авторитетних особистостей (реляційна модель), експресивний потенціал мовних одиниць (експлікаційна модель).

Теоретично важливою видається сформульована в монографії теза про те, що вплив певної ціннісної структури не завжди можна точно спрогнозувати. Бо щоразу він залежить від багатьох різних чинників. Насамперед — від особистості читача або слухача: його культурного рівня, розумових здібностей, сили судження, почуттєвої сфери, ієрархії потреб, ступеня гостроти, гнучкості та критичності мислення тощо. «У результаті, — твердить авторка, — одна й та сама сутність може оцінюватися різними суб'єктами по-різному в різний час і за різних обставин, одні й ті самі мовні структури можуть впливати, а можуть не впливати на аксіологічну складову концептуальної системи різних адресатів» (с. 180). Звідси — висновок про випадковість, імовірнісність впливу як самих аксіологічних структур, так і варіантів їх тлумачення.

Четвертий розділ присвячено відображенню в текстах аксіологічних конфліктів, породжених суб'єктивно-оцінним ставленням людини до світу. Не секрет, що в суспільствах співіснують не лише різноманітні, а й суперечливі цінності: особистісні, групові, національні, релігійні, політичні, професійні

тощо. Звідси неминучі зіткнення, протистояння, навіть «війни» цінностей. У монографії їх представлено здебільшого як суперечності між складниками семантичних структур мовних оцінок, що їх здійснюють різні мовці. Як виявила дослідниця, попри усталену думку про принципову непримиренність аксіологічних конфліктів, вони все ж піддаються залагодженню — за допомогою трьох основних стратегій: кооперативної, унікальної та силової.

У п'ятому розділі лінгвістичні методи аналізу застосовано до явищ, які раніше вивчали переважно в межах соціології та соціальної психології: розбудова ідентичності, суспільні стереотипи, мова ворожнечі. Чи правомірно залучати ці проблеми до кола лінгвістичних? Авторка не лише дає ствердну відповідь, а й переконливо обґрунтовує свій підхід.

У цьому ж розділі Г. А. Черненко пропонує рецепти знешкодження («аксіологічної лінгводеконструкції») дискримінаційних ціннісних уявлень. Потрібно виявити або мотиви їх формування, або способи замаскування, зокрема шляхом змішування з недискримінаційними (точніше кажучи, з «нормативними» в певній культурі) уявленнями. Ще один дієвий спосіб спростувати дискримінаційне уявлення — заперечити хибні елементи або зв'язки в його будові.

Завершують монографію роздуми авторки про невід'ємне право кожного з нас критично сприймати зовнішній мовний вплив на систему своїх цінностей, а також про можливості протистояти цьому впливові.

Справді, кожне суспільство, кожна доба, кожна культура сповідують специфічну ієрархію життєвих пріоритетів, які об'єднує певна базова цінність (Бог, батьківщина, комунізм, демократія, свобода, Європа, праця, освіта, влада, кар'єра, гроші, слава, техніка, кохання, родина, здоров'я, комфорт, споживання, розваги тощо). Ми ж, будучи «суспільними тваринами», зaledве в змозі уникнути тих цінностей, що їх культивує наше суспільство. Проте важливо, підкреслює авторка, щоб у нас завжди лишалася змога вибирати й щоб ми приймали (чи не приймали)

пропоновані цінності свідомо, самостійно, осмислено. Для цього й треба знати ті мовно-комунікативні механізми, за допомогою яких цінності стають набутом колективної ідеології чи індивідуального світогляду. Рецензована праця істотно розширює наші уявлення про ці механізми. Саме в цьому вбачаємо її головне теоретичне та практичне значення.

Монографію написано з високою філологічною та логічною культурою: добре продумана концепція, струнка композиція, послідовний і прозорий виклад, аналітизм і доказовість, рівновага фактажу й узагальнень, переконливі висновки.

Певні зауваги викликає термінологічний апарат монографії: подибуємо чимало неологізмів, створених переважно на основі англіцизмів латинського й, рідше, давньогрецького походження. Особливо рясно авторка вживає їх у п'ятому розділі, називаючи вияви мови ворожнечі (*сексизми, расизми, ейджизми, лукізми, ейблізми, менталізми, класизми, локалізми, матримоніалізми, мізандризми*). До цього можна було б поставитися спокійно, якби, скажімо, англومовні колеги утворювали нові терміни на основі українських слів. А

оскільки для цієї мети вони використують слова своєї мови, то й нам, мабуть, варто наслідувати їхній приклад і теж розвивати нашу термінологію на основі рідної мови.

Напевно, слід було уникати енантіосемічного вислову *розв'язання ціннісних конфліктів*, адже його можна розуміти не лише в сенсі «залагодження конфліктів», а й «розпалювання конфліктів». Полегшило б сприйняття тексту розлогіше тлумачення структурних схем, за допомогою яких аналізується ілюстративний матеріал.

Загалом же праця Г. А. Черненко — безперечний здобуток нашої молоді аксіологічної лінгвістики. Нову монографію з інтересом зустрінуть не лише мовознавці, а й представники інших соціогуманітарних дисциплін — соціальної психології, соціології, філософії, логіки, семіотики, правознавства, етики, теорії суспільних комунікацій, теорії журналістики. Для ширшого кола зацікавлених читачів, не ладних здолати мовознавчий текст з елементами формалізованої мови логіки, ми радили б авторці підготувати скорочено-популярний варіант монографії — він став би цінним посібником із сучасної медіаграмотності.

П. СЕЛІГЕЙ